МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В. Г. КОРОЛЕНКА

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ,
УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Б.ДОМОЦЬКИЙ

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М.
Чернігів
2011

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)
Д 66

Затверджено до друку навчально-методичною радою Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, протокол № 3 від 10 травня 2011 р.

Домоцький Б.

Д 66 Домоцький Б. Новгород-Сіверський – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол. : С. А. Лепявко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 72 с.

ISBN ???

Редакційна колегія :
С.А. Лепявко, професор, доктор історичних наук (голова редколегії);
В. М. Бойко, директор ЧЦППК, кандидат історичних наук;
Л. А. Чабак, учений секретар ЧЦППК, кандидат філософських наук.

"Новгород-Сіверський – європейське місто" належить до серії видань, присвячених огляду міст та містечок Чернігівщини, що мають давню історію, з точки зору їх європейської ідентичності.

Автор видання Борис Домоцький викладає власне бачення виникнення та розвитку міста, досліджує його в загальноєвропейському контексті. Видання не є хронологічним викладом подій. Це, скоріше, нариси історії старовинного міста, в якому минуле тісно переплетене з сучасним.

Підготовка видання здійснюється в рамках проекту Сіверського інституту регіональних досліджень "Продовження діяльності існуючого Центру європейської інформації в м. Чернігів" за підтримки Міжнародного Фонду "Відродження".

У виданні використано фото автора, старовинні фото XIX ст., а також матеріали сайту "Новгород-Сіверский історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Игоревім""

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)

© Домоцький Б.С.
© Сіверський інститут регіональних досліджень
© Міжнародний фонд "Відродження"

ISBN ???

Зміст

Перлина на березі Десни 4

Початки міста тисячолітньої історії 5

Подорож містом Ольговичів, або перший крок до Європи 11

До "Ігорева сільця" – на могутнє укріплення Ольговичів у передмісті Новгорода-Сіверського 14

Європейське визнання: і планували, і будували, і мислили по-європейськи 1 7

Найкраща чоловіча гімназія Лівобережної України (кінець XVIII– початок XX ст.) 26

Земля Божої благодаті та високого українського духу 35

А ми козацьку славу підіймемо! 41

Крокуючи шляхами непростого XX ст. 44

Від більшовицького перевороту і до сьогодення 55

Талановиті земляки сучасності 62

Замість епілогу 67

Список використаної літератури 70

Перлина на березі Десни

За 320 кілометрів від Києва, на крайній півночі українського простору, в оточенні могутніх лісів, розлогих луків та безкрайніх ланів, порізаних густою сіткою глибоких ярів, лежить давнє місто Новгород-Сіверський. Свою змістовну історію воно тримає немов знамено – високо над земними ознаками непересічної долі, сподіваючись на новий Ренесанс, котрий, на думку нині сущих, обов'язково має настати. Перебуваючи впродовж століть у системі законів, норм, правил, традицій іноземних країн, воно не загубило на узбіччі свою ідентичність і впевнено крокує у майбуття.

Залізничний вокзал у Новгороді-Сіверському

Новгород-Сіверський, як і на початку нелегкої та легендарної історії, вважається перспективним сучасним містом України. Зокрема, місто привабливе для екскурсійно-туристичної галузі на півночі країни. Новгород-Сіверський відрізняється організованою системою транспортного сполучення з регіонами України. І перш за все – зі столицею – Києвом та адміністративним центром області – Черніговом. За незалежності та установлення державного кордону з Російською Федерацією Новгород-Сіверський набув ознак пункту з транзитними перевагами та присутністю митних та інших служб прикордонного контролю.

Місто є адміністративним центром Новгород-Сіверського району Чернігівської області з населенням більше 14 тисяч людей. Площа території районного центру складає 11,8 км2.

Новгород-Сіверщина відкрита для інвесторів із сучасними проектами на високих технологіях у шляхобудуванні, розвитку інфраструктури, сільському господарстві, видобутку корисних копалин та втіленні найперспективніших ідей розвитку сільського туризму.

Місто вже мало досвід виходу на всеукраїнський рівень (з перспективою європейського відкриття) за перебування на посаді Президента України (1994 – 2004 роки) Л. Д. Кучми. Впродовж десяти років воно пройшло крізь справжній будівельний бум. Наразі з поставленого, відреставрованого чи піднятого з руїн найвдалішим виглядає поновлення експлуатації після п'ятдесятидволітньої перерви, у серпні 1995 року, залізничного

Готель "Словянський"

шляху Новгород-Сіверський – Терещенська, коли фактично вчетверте, від славнозвісної залізниці Миколи II, відкритої наприкінці XIX ст., вдалося вирішити проблему зв'язку залізницею, яку навіть могутній радянській імперії розв'язати ставало не під силу. Тепер через Десну збудували залізничний міст, а від Новгорода-Сіверського проклали залізницю.

Кілька років, в умовах великих реставраційних робіт готувалися урочистості з нагоди 900-літнього ювілею колишнього Новгород-Сіверського князівства. Найбільшої уваги відчув Спасо-Преображенський монастир, культові споруди якого до цього перебували у жалюгідному стані.

Кінець XX – поч. XXI ст. довели життєвість ідеї невичерпності духовних джерел та справжнє прагнення розумних нащадків у подальшому ширенні слави Новгорода-Сіверського як європейського містечка. Новгород-Сіверський вистояв і продовжив на вдало зораному попередниками ґрунті подальше формування устремлінь у майбуття з правом називатися містом високої культури з успадкованими традиціями, переплетеними нитками видатних досягнень працьовитих сучасників.

Початки міста тисячолітньої історії

Не менш ніж на десять століть від сьогоднішнього дня нас примушують повернутися у минуле першоджерела – літописи, з яких і дізнаємося про часи віддалені. І хоча у збережених історією стародруках конкретної інформації про місто X ст. вельми мало, якщо не обмаль, все одно і повідомлення про успіх дружини Володимира Мономаха 1078 – 1079 року взимку під стінами фортеці "Новий Город" у боротьбі з половцями, і про князювання батька головного героя "Слова о полку Ігоревім" – Святослава Ольговича, налаштовують будь-якого об'єктивного історика до неупередженого сприйняття періоду заснування міста Новгорода-Сіверського у 80-х роках X ст.

Історія не зберегла того, що найчастіше є найбажанішим для дослідника – отримати у процесі плідного вивчення минувшини відповідь про походження назви населеного пункту. Цього, на жаль, у випадку з Новгородом-Сіверським отримати неспроможні. А всі дослідження істориків, археологів, літературознавців і мовознавців навколо проблеми пошуку джерел походження тепер вже звичної назви так і залишатимуться здогадками на гіпотетичному рівні. Тож тільки і повторюватимемо відомі останні два століття посилання на те, що назва нинішня унаслідувала біографію племені сіверян побудовою "Нового Города" на місці старого поселення цього потужного слов'янського племені. А ще маємо наукові пропозиції вченого А. Кузи (Москва) щодо можливого принесення першої частини традиційного словосполучення – "Новгород" – переселенцями-будівельниками з Великого Новгорода на Волхові, які брали участь у облаштуванні за наказом Київського князя у X ст. фортеці на Південному порубіжжі Русі.

Місцевість під заселення у всі часи обиралась виходячи з природно-кліматичного чинника. Ще у незапам'ятні часи кам'яного віку людині упала в око привабливість

ландшафту над повноводною місцевістю у долині Десни, де вона з задоволенням і осіла. Про життя мешканців суворої епохи останнього зледеніння тепер сповіщають хіба що знахідки місцевого краєзнавчого відділу історико-культурного заповідника "Слово о полку Ігоревім", що працює у місті з 1920 року, чи безпосередньо пам'ятки-стоянки давньої людини, як у межах сьогоднішнього міста, так і вздовж Десни по обидва береги: с. Пушкарі, с. Смяч, с. Бирин, с. Комань, с. Чулатів, с. Дробишів, с. Араповичі, с. Юхнів, с. Горбів, с. Дігтярівка, с. Кудлаївка – від державного кордону з Російською Федерацією і аж до крайнього південного-сходу Новгород-Сіверщини.

Іван Кедун, дослідник з Ніжина

У місті не так вже і багато досліджених археологічних пам'яток первісної людини часів палеоліту. Але ще у 1933 р. М. Я. Рудинським було відкрито відому тепер всім знавцям археології стоянку кам'яного віку. На жаль культурний шар зберігся вибірково, але достатньо відкрилось кісткових залишків тваринного світу – ссавців та птахів, всього більше 70 видів. Крім інших наукових пропозицій названа стоянка зі своїми знахідками підтвердила думку щодо активного заселення території нинішнього міста у добу пізнього палеоліту, а це за сім тисяч років до наших днів. Останніми роками наполегливість у пошуку нових підтверджень поселень на пагорбах первісної людини кам'яного віку, які тепер знаходяться у міській зоні, проявляє молодий історик з Ніжина Іван Кедун.

Він мріє винайти докази продовження міської забудови вздовж правого берега Десни проти течії за межами, які виходять за рамки традиційно-сталої топографії останніх десятиліть у дослідженнях археологів по Новгороду-Сіверському.

"Останню знахідку керівник експедиції, викладач університету Іван Кедун вважає справжньою сенсацією. – писав сайт Chernigiv Quest за10 липня 2010 року. – Адже антропологічний матеріал віком майже 20 тисяч років трапляється археологам дуже рідко. Так, за всю історію дослідження палеоліту Подесення знайдений фрагмент черепа первісної людини – лише п'ятий, і тому це велика удача".

Взагалі ландшафти міста напрочуд привабливі за присутності особливо специфічної риси – густої та розвиненої сітки ярів, балок, долин невеличких поліських річок, що оточують райцентр з трьох сторін та притискують його до Десни з північного сходу.

Яри у місті ніколи не створювали городянам перешкод. Мешканці старовинного містечка з розумом пристосувалися до складнощів рельєфу, вдало використовуючи природні незручності. У княжу добу місцеві

Частина "Собачого яру" (Північно-східна околиця міста)

володарі у цих великих ярах, що витягнулися на десяток кілометрів відгалуженнями від головного напрямку, і здобич знаходили і потіху мали. Немало легенд та переказів залишили по собі найбільші яро-балкові системи у місті, що звуться Цупринським (або ж Зубрицьким) та Собачим ярами. Особливо багато розмов навколо Цупринського яру, бо він, витримавши активну забудову та індустріальний розвиток міста впродовж двадцятого століття, опинився у ролі природного кордону між двома частинами міста, розділивши його навпіл. Оскільки від яру на захід місто просунулось достатньо помітно, постало питання про з'єднання мікрорайону сучасної вулиці Рокосовського з діловою та торгівельною частиною міста.

Ось і побудували через Цупринський яр високий пішохідний місток. Але сьогодні місто потребує для нормального сполучення і упорядкування руху людей і транспорту вже кілька таких переходів. Міст над яром стає в нагоді і для бажаючих помилуватися краєвидом місцевості, де, на думку дослідників у часи княжі водилися зубри та існувало мисливське заповідне угіддя для князів Новгород-Сіверської вотчини.

Пішохідний місток через Цупринський яр, який у княжу пору був місцем великих полювань Ольговичів

Письменник Микола Маркевич, який добре знав історію Новгород-Сіверщини, у книзі "История Малой России", подаючи хроніку подій під Новгородом-Сіверським часів Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького (1648 – 1657), рівно як і невідомий автор "Історії Русів", акцентує увагу на вдалій тактиці козацького корпусу Родака на початку операції зі взяття міста з-під Зубрицького (У кн. Зубровського) рову, де "колись був звіринець і утримувалися Княжі зубри".

Система ярів виходила до головної річки краю – Десни, а тому трав'яний покрив, кущі, дерева завжди тут були у порядку. Ніяких городів на крутосхилах пагорбів ви не знайдете аж до часів радянських. За потребою по дну ярів прокладали кінні дороги до центральної частини міста, особливо коли воно вийшло своєю топографією за межі традиційної вуличної схеми середньовіччя: дитинець, посад, окольний град, поділ.

У наші дні, відвідуючи центральну частину Новгорода-Сіверського, звертаємо увагу на географічно правильне обладнання більшості узвозів, збігаючих вниз на природному рельєфі з мінімальним втручанням людини у світ природи. Саме такими виглядали до початку тридцятих років XX ст. крутосхили нинішніх вулиць Коротченка, Червоноармійської, Свободи, Леваневського, Радянської, Герцена, Овражної, Замкової, тощо. У XIX – на початку XX ст. ці дороги були вимощені бруківкою(за зразком європейських міст) і надійно прислуговувалися мешканцям княжого граду аж до їхнього одягнення у асфальт. Не менш вдало проклали головні

дороги, які зв'язували місто з іншими населеними пунктами (так звані "шляхи"), що згадуються за джерелами середньовіччя і значно пізнішими. Головними ж напрямками вважалися Чернігівський та Путивльський. Потім, пізніше, з'явиться шлях до столиць Російської імперії, а місто вигідно використовуватиме впродовж XVII – XIX ст. функцію транзитного пункту як за панування Польщі, так Росії.

Цікавим виглядав шлях від "Замкової гори" – центра княжого міста X – XIII ст. на Путивль: аж до відомого за декількома історичними джерелами Путивльського перевозу (поруч з сьогоднішнім хутором Путивськ) дорога пролягала терасою правого берега долини Десни і була добре захищеною безпосередньо природою – високим (до 30-50 метрів) схилом Придніпровської низовини. Тепер дорога за дещо зміненим напрямком вкрита асфальтом, але добра частина природного шляху залишилась, як і за тисячу років, виводячи нас на місця давніх стоянок первісної людини, і більш пізніх культур "юхнівців", "роменців". Маємо можливість піднятися вгору на залишки одного з літописних княжих сіл у хуторі Путивську Горбівської сільської ради.

Прикро тільки, що у Радянському Союзі діяла така система дозволів на проведення різного роду гірничих робіт, прокладання доріг, гідромеліоративних заходів, будівництва трубопроводів, за якою аж до 80-х років минулого століття все, що знаходилось нижче поверхні землі нищилось вщент. Таке відношення до історії неросійських народів та їхніх культур зумовило знищення більшої частини археологічних пам'яток України, а залишене – калічилось всіма, хто тільки міг. Робили біду і так звані "чорні археологи".

І у Новгороді-Сіверському, і поза ним від безконтрольності держави постраждали майже всі археологічні пам'ятки, серед яких і городище у Путивську. Воно виявилось втраченим на дев'яносто відсотків як археологічна пам'ятка давньої Русі, що увійшла у землевідведення крейдяному кар'єру "Путивськ" Новгород-Сіверського заводоуправління будівельних матеріалів. Розробки найактивнішої фази діяльності підприємства у 70-80-ті роки "проковтнули" значну поверхню укріплення, яке являло собою господарське, ремісницьке, оборонно-військове поселення новгород-сіверських Ольговичів.

В. П. Коваленко, археолог з Чернігова. Фото Т. Катриченко

Але навіть те, що встигли дослідити В. Коваленко (Чернігів), О. Григорьєв (Москва), О. Черненко (Чернігів) на поруйнованій пам'ятці, доводить значущість та важливість одного з багатьох такого роду княжих сілець у системі господарсько-охоронної безпеки та розвитку ремісництва Новгород-Сіверського князівства, особливо часу його самостійності. Розташування поселення з його оборонною

системою, дослідженою О. В. Григорьєвим (Москва) у Новгород-Сіверській археологічній експедиції під керівництвом А. В. Кузи (Москва) початку 80-х років минулого століття доводить справедливість претензії певної частини краєзнавців, науковців, літераторів, інших фахівців розглядати нинішній хутір Путивськ з його знаменитою Путивльською горою, а не Путивль на Сеймі, у Сумській області, тим місцем, у межах якого стояли потужні укріплення, і які, скоріш за все, захистили тут присутню заради надійної безпеки навесні 1185 р. дружину князя Ігоря Святославина – Єфросинію Ярославну у момент походу руського війська у степ проти половців. Добре укріплене городище, яке зруйнував крейдяний кар'єр, дослідники В. П. Коваленко (Чернігів) та О. П. Моця (Київ) локалізують "на відстані 0,5 км. на північний-схід від сучасного х. Путивська за площею не менш як 250Х350 метри, зі слідами великого погрому і пожежі 1146 року. У всіх досліджених житлах на городищі виявлено чисельний інвентар, а під завалом однієї з будівель знайдено кістяк молодої жінки. Ще три кістяки, які лежали у неприродному положенні, виявлені у інших частинах поселення". Виходячи з такого дослідники впевнені, що " повне знищення противником Новгород-Сіверської округи у середині XII ст. аж ніяк не є літературним перебільшенням" того, що ми зустрічаємо у літописах.

Володимир Великий тут, на крутосхилах старезних пагорбів, за чотири сотні кілометрів річкою Десною від Чернігова, започаткував історію ще одного давньоукраїнського центру Київської Русі. Тепер можна тільки здогадуватися стосовно рівня інформованості Великого князя Київського щодо ранньої історії місцевості, давно обжитої сіверянами. Великий князь щойно розпочав місію хрещення Русі. Тому думкою своєю постійно піднімався високо над просторами величезної держави, аналізуючи обставини та плекаючи майбутнє вже не язичницької країни, а потужного і перспективного у Європі державного утворення на християнських принципах. На його думку, будівництво міст-фортець на порубіжжі, "по Десні і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні" ставало необхідним і доречним. Ось він і поставив місто на високому плато (не менш за 50 метрів) над урізком річки, вбачаючи його щасливе майбутнє.

А перші монахи, можливо з тих, що приплили Десною з місією ширення християнства на Сіверщині, відчули Божу благодать заснувати у XI – поч. XII ст. нижче за течією монастир, якій і тепер оберігає край присутністю своєю. Знов таки на початку історії будівництва, яке заховане від нас і у роках, і іменами майстрів, і більшістю фактів своєї долі аж до пізнього середньовіччя, все базувалось на природному підґрунті рельєфного чинника, чудово і неперевершено, про який мовив Філарет Гумілевський, застерігаючи, що коли і "існує на землі місце, де душа людська так близько наближається до Творця свого небесного, то це місце – Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир". І можливо Ольговичі не раз гнали геть сумнів стосовно зручності розташування обителі, а значить вірного вибору місця, адже Спасо-Преображенський монастир по Путивльському шляху був всього за півгодини швидкої ходи пішої чи конем, або двома верстами при сплавлянні на лодіях від причалу, який під Замком жив своїм життям, а так, ще і функцію захисту під час облоги міг виконати.

Микільський храм (1760 рік)

Значно зрозумілішою стає у наші дні особлива роль монастиря – захисна. І це стало можливим після того, як на території обителі відома дослідниця у царині археології Олена Черненко з Чернігова розкопала залишки "Княжого терема" все тих же пам'ятних часів. Ось і виходить, що за пару кілометрів від Дитинця могла у надійному фортифікаційному оборонному захисті знаходитися ще одна резиденція князя. Новгород-Сіверський є цьому гарним прикладом. Не кажучи вже про добрий голос дзвонів чи виблиск високих бань, які було видно здалеку всім прибульцям, що наближалися, рухаючись шляхом з півдня. Гостям же з Чернігівської землі відкривалась не менш приваблива картина дубових стін дитинця, куполів Михайлівського храму фортеці чи хрестів, що піднеслися високо над Заградською церквою острога (де нинішній Микільський храм 1760 року), за сотню метрів від Острозьких воріт (на перехресті нинішніх вулиць Радянської та Овражної).

Місто мало високий рівень забезпечення водою, що тісно пов'язувалось з природними можливостями положення. Внизу брали воду з Десни, куди йшов узвіз крізь окремі міські ворота – Водні. А поруч – протікав потічок з прохолодною водою – Зубрицький ручай, лівий берег якого пізніше опанує міське передмістя "Заручай", яке мало на той час, за висновками дослідників, площу близько 10 гектарів. Всілякі перекази навколо цього, тепер невеличкого рівчачка, вщерть заповнені різними історіями, які гуляють у свідомості мешканців щодо судноплавності цієї річечки. Для існування припущень є всі необхідні підстави – від суто природного потенціалу джерел, що і наразі ще живі, і аж до потреб, які диктувала оборона, за яких річище можна було поглибити на достатню відстань від гирла впадіння у Десну.

Задеснянські безкрайні луки… А за ними-темні ліси…

Воду з джерела, яке дарувало життя маленькій річці, наразі з задоволенням п'є громада міста. От тільки ручаю з князівської пори не стало, бо джерело перетворили на свердловину. На приміщенні водокачки є малопомітна чавунна табличка, що нагадує про історичність криниці, використаної нащадками. А

джерело зветься "Ярославовою криницею". Тому що за легендами та письмовими згадками у 1044 році на відпочинок під час повернення з військового походу на Литву, зупинявся тут Ярослав Мудрий.

На північний-захід від фортеці, все крізь ті ж Водні ворота, залишивши позаду місток через Зубрицький ручай, за годину пішого ходу, а ще швидше – з діжкою на колесах, можна було скористатися водою з кількох джерел-"фонтанів", які і до нашого часу дійшли з потужною подачею прозорої артезіанської води. Наразі це вулиця Колгоспна, а один з фонтанів є гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення – "Джерело".

А за Десною відкривався простір луків, які надійно годували впродовж року табуни коней, череди корів, іншу худобу. На такому фуражі утримувати живність ставало зручно і вигідно. А питання використання традиційного багатства Сіверського краю – сіножаті, неодноразово фіксується різними історичними джерелами, в тому числі за участі великого власника заплавних луків – Спаського монастиря. І чи не найпершу позицію у системі оцінки переваг розташування Новгорода-Сіверського займає чинник річки, який залишається актуальним і у XXI ст. для всіх країн Європи. З моменту появи міста і до завершення XX ст. Десна працювала як потужне джерело господарства різних суспільних формацій – від виконання функцій частини шляху "з варяг у греки" і до перевезення крейди – головної сировини потужного містобудування у Чернігові та Києві впродовж 70-80-х років XX ст. Повідомлення XVIII – XIX ст. містять інформацію щодо роботи господарських структур, пов'язаних з використанням річки як зручного шляху перевезень найважливіших товарів, чи підгрунтя у традиційній організації ярмарків та торгів, сплавляння лісу та найважливішої будівельної сировини: крейди, вапна, піску. Про все це, на тлі використання природних можливостей міста, дають змістовну інформацію "Описи Лівобережної України" кінця XVIII – поч. XIX ст.

Отже, вдалий прагматичний вибір розташування міста сіверян, а у наступному – столиці одного з найбільших на європейському просторі державного утворення XI – XIII ст. Новгород-Сіверського князівства, доповнений чудовою поліською природою, наявністю річки Десни відкрив двері у світ, а відповідно, і до Європи відомому прадавньому місту Новгороду-Сіверському.

Подорож містом Ольговичів, або перший крок до Європи

Історія Новгорода-Сіверського періоду Київської Русі X-XIII ст. у письмових джерелах представлена частково, фрагментарно, вибірково. А впродовж багатьох десятиліть вже за часів новітніх, мати цілісну, глибоку і об'єктивну інформацію про місто тисячолітньої давнини взагалі не було можливостей. Тому, ранні відомості про місто, яке і народилось у контексті проблеми Давньоруської держави з захистом південних рубежів, будувалися найчастіше на літописних джерелах, відрізняючись узагальненнями, які не завжди розкривали повноцінну картину облаштування у граді Сіверському княжого столу Ольговичів. Чи не найважче було провести межу

між реальними подіями, викладеними мудрими літописцями та міфологічними сюжетами. Схожа ситуація, нажаль існує і сьогодні у частині вивчення біографічних відомостей князів новгород-сіверських. Бо й досі відсутня фактологічна і об'єктивна концепція остаточного визначення переліку імен історичних постатей, зафіксованих у письмових джерелах у якості удільних князів. Справжні ж аматори колоритної і багатою на події історії Сіверського краю знають, що на сторінках хроніки подій XI – XII ст. зустрічаємо з десяток князів, які впродовж століття були господарями немаленького столу зі своєю територію, столицею, спадковістю влади. Ухвалу про розділ на уділи колись потужної і єдиної Русі прийняли на князівському з'їзді у Любечі 1097 року нащадки Ярослава Мудрого.

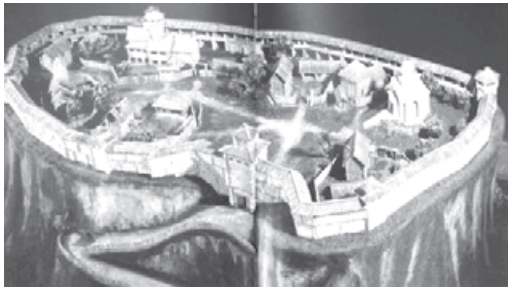

Макет Замку Ольговичів – резиденції сіверських князіву XI-XIIIст. (краєзнавчий відділ заповідника "Слово о полку Ігоревім" у Новгороді-Сіверському. Автор О. Логвиненко)

Кілька разів впродовж останніх ста двадцяти років у Новгороді-Сіверському сміливо бралися за справу отримання більш глибинної інформації ніж у залишених письмових джерелах відомі археологи Самоквасов, Гатцук, Сталлецький, Воєводський, Тралло, Лучицький, Третьяков, Мельниковська, Холостенко, Єдомаха, Куза, Коваленко, Григор'єв, Орлов, Шинаков, Моця, Казаков, Черненко, Ясновська. Однак, по-справжньому речові джерела, які повідали правду про тисячолітнє минуле, підняли відомі науковці А. В. Куза та В. П. Коваленко.

У 1979 – 1984 роках у місті над Десною працювала Новгород-Сіверська археологічна експедиція Інститутів археології Академії наук СРСР та Академії наук УРСР. Андрій Куза – досвідчений археолог з Москви, очолив роботу експедиції, маючи на меті підтвердити чи спростувати письмові джерела стосовно віку міста. Адже до цього ми найчастіше використовували за відлік історії граду Сіверського вже згадані літописні події зими з 1078 на 1079 рік, коли за повідомленнями літопису там, де зараз розкинулось місто руськими дружинами були розгромлені половецькі військові сили.

Минуло тридцять років, з часу успішної експедиції, основу якої склали студенти історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка під керівництвом Володимира Коваленка. Дослідження проводилися одразу у кількох місцях Новгорода-Сіверського, за результатами яких світ дізнався про справжній вік міста на Десні, а разом і про своє "вимушене старіння" – не менш ніж на сто років.

Дослідник розробив для Новгорода-Сіверського, як одного з центрів Давньої Русі, схеми охоронних археологічних зон. Останні роки довели важливість і

життєздатність проведеної роботи. У Новгороді-Сіверському, як і личить європейському місту, названі території зберігатимуть для прийдешніх поколінь.

Святкування 1000-річчя Новгорода-Сіверського, яке концептуально ґрунтувалося на результатах археологічних досліджень Новгород-Сіверської археологічної експедиції допомогло місту упорядкувати на рівні європейських вимог історико-культурні об'єкти, зовнішнє обличчя міста (асфальтування, часткові реставраційні роботи), встановити пам'ятні знаки.

Керівники згаданої археологічної експедиції зробили значний науковий прорив щодо визначення можливих подальших напрямків розвитку міста на добру сотню років.

Особливо знаковою виявилася "Замкова гора" – помітне і через тисячу років серед інших витворень рельєфу над Десною плато, яке на площі більше двох гектарів останцем домінує з 50 метрової висоти над плесом Десни, а разом – відносною недосяжністю обривчастих схилів.

Наразі поверхня у кілька гектарів на "Замковій горі" мало чим нагадує про героїчні часи років, що давно канули у літа. Натомість археологія змогла віртуально відновити обличчя замку Ольговичів, а також встановити загальну картину життя дитинця-резиденції новгород-сіверських князів у X – XIII ст.

Тоді ж було введено у науковий обіг орієнтири нового датування міста, які "зістаріли" град над Десною років на сто. Звичайно що не кожному відвідувачу вдається чітко уявити події X – XIII ст., коли Замкова гора переживала велике будівництво фортеці Ольговичів і ставала неприступною, витримуючи тиск ворогів. А після рішень з'їзду у Любечі, коли Новгород-Сіверській став стольним градом, фортеця значно покращила свою обороноздатність. Виникала потреба і у князів вибудовувати своє буденне життя зовсім не за скромним виміром.

Розкопки надали науці змістовний матеріал у вигляді скляного посуду, уламків поліхромних глазурних візантійських блюд, янтарних прикрас, намиста з напівкоштовного каміння, привабливих скляних браслетів різних моделей, кольорів та відтінків. А ще відкрито було великий погріб – "медушу", площею у п'ятдесят метрів квадратних де зберігалися запаси меду, вина, інших продуктів. Дослідили вали і рови навколо замку. Було знайдено печатку князя Святослава Ярославича – сина Ярослава Мудрого, котрий значиться засновником династії сіверських князів і прадідом Ігоря Святославича, головного героя "Слова о полку Ігоревім".

Археологічні дослідження літа 1980 року відновили уявне просторове розміщення на "Замковій горі" Княжого граду від 80-х років X ст. (Тепер у краєзнавчому відділі музею-заповідника знаходимо гарно виготовлений макет міста-фортеці Новгорода-Сіверського, часів існування самостійного уділу Ольговичів, за авторством місцевого майстра-художника Логвиненка). А масштабні роботи довели, що Новгород-Сіверській у період княжої доби являв собою місто, яке положенням, активністю у торгівельно-економічних відносинах несло репутацію міста європейського зразка. Недарма зустрічаємо безліч знахідок, що принципово підтверджують авторитетний статус. Деякі знахідки зі вже згаданого переліку, як скляний різнокольоровий посуд чи жіночі прикраси з напівкоштовного каміння –

підтвердили існування зв'язків столиці князівства з іноземними державами. Таким окреслився перший крок до європейських контактів, співробітництва і визнання.

А княжі льохи, чи "медуші" – розкрили картину забезпечення потреб володарів фактично-то держави, якою за певних умов можна назвати на XI – XII ст., Новгород-Сіверське князівство з площею території під 140 тисяч км2, добротними винами, різними південними маслами, іншими заморськими делікатесами та місцевими продуктами для поважних осіб. У лунках погреба було помічено безліч кераміки. Знаходилися у прохолодному льосі розкішно виготовлені східними майстрами амфори, до верху заповнені напоями. Скоріш за все, їх везли з Криму, слава Богові, шлях був зручним, водою – від Криму Дніпром уверх, а там на Десну, на Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста славетної Русі-України. "Таким чином, – відзначають у одному з досліджень В. Коваленко та О. Моця, – у XII – XIII ст., у час розквіту, загальна площа Новгорода-Сіверського сягала 45-50га, що дозволяє вважати його великим адміністративним та торгівельно-ремісницьким центром Південної Русі. Різноманітні джерела свідчать про високий рівень розвитку ремесел та торгівлі давнього Новгорода-Сіверського. Бурхливо розвивається культура. Б. О. Рибаков переконливо довів, що з містом пов'язано кілька давньоруських хронік, з яких найбільш відомою є літопис Полікарпа. Вдалося помітити і слід родинної хроніки Ігоря Святославина, відомості з якої увійшли до зводу 1190 року".

До "Ігорева сільця" – на могутнє укріплення Ольговичів у передмісті Новгорода-Сіверського

Разом з градом Сіверським навколо виростали укріплені населені пункти, що набули за літописами і в науці назву "княжих сіл". Дослідники називають кілька таких і в межах Новгород-Сіверської округи: "Мелтекове сільце", "Ігореве сільце". Але наразі лишень жменька людей, обізнаних на археології Київської Русі, знає справжню ціну кожній знахідці, піднятої з глибин культурного шару розкопів на просторому полі між селами Горбів та Гірки, які відділені одне від одного всього трьома сотнями метрів.

Село Горбів – творіння Ольговичів і найстаріший населений пункт Новгород-Сіверщини. Тепер зрозуміло, що без нього існування стольного граду було б нереальним. Доісторичні початки життя провідної княжої резиденції поруч з містом вельми утаємничені, як і доля інших старовинних поселень України. Але дещо зафіксоване літописцями після X ст. Також згадки про минуле залишилися у вигляді назв місцевостей, де продовжувалось життя населеного пункту.

На жаль, повідомлення у джерелах тієї пори з'являлися найчастіше з причин геть далеких від мирного життя. Зокрема, про ранню історію села дає уявлення войовничий похід одного князівського роду на інший, а саме чернігівських князів Давидовичів та тодішнього Київського князя Ізяслава як головних підбурювачів та дієвих осіб недружньої акції проти новгород-сіверських Ольговичів у 1146 році.

В той час і великі володарі і маленькі князі часто брали участь у військових походах, які перетворювалися на справжню трагедією для мирного населення. Воно гинуло, бува, до останнього коліна. Та й серед самих князів занадто мало зустрічалось у поважному віці, так би мовити, літніх людей. Кожна наступна військова авантюра найчастіше мала братовбивчий характер за цілковитої відсутності стримувача.

Знайдено наконечник давньоруської стріли (фото 1980 року, з розкопок на "Ігоревім сільці". Новгород-Сіверська археологічна експедиція (керівник А. В. Куза)

Того трагічного року по Новгород-Сіверському князівству походили з вогнем і мечем. А напередодні трагічної події село жило повноцінним життям укріпленого пункту на Десні, виконуючи кілька принципових функцій: від господарської, ремісницької, сторожової до оборонної. Окрім іншого, князі використовувати "сільця" як заміські резиденції для потреб полювання чи звичайного відпочинку з родиною. Згадує літописець у тексті опису подій 1146 року захоплення великої кількості коней з господарства Ольговичів, запасів жита, заліза, міді, меду, вина. Отже, ще одним з напрямків будівництва і утримання князівською владою таких пунктів, була необхідність вирощування добрих коней для бойової дружини – тисячі голів, а від селян надходив провіант сільськогосподарського призначення. Місцеві ж ремісники виробляли все необхідне – від побутових речей до зброї та обладунків. Завозились тільки сіль та залізо.

"Ігореве сільце" археологи досліджували разом з Новгородом-Сіверським. Тут працював загін Новгород-Сіверської археологічної експедиції, участь у якій брали студенти Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка разом з аспірантами та молодими викладачами історії з інститутів Брянська, Києва, Москви. Роботами на розкопах керував Олександр Григор'єв з Інституту археології з Москви.

Археологічні дослідження проклали дорогу до відновлення всебічного уявлення про економічне, соціальне, культурне життя прабатьківщини сучасного села Горбів, що розкинулось на чудовому рельєфі деснянських схилів Придніпровської низовини, дозволивши отримати повноцінну додаткову інформацію і про місто Новгород-Сіверський. Сприяли цьому дослідження Олександра Григор'єва з Москви та Володимира Коваленка, а до цього – Дмитра Самоквасова – людини енциклопедичних знань, в тому числі й у царині археології. У 1878 році він знайшов і скарб з 26 вцілілих та 4 обрубаних срібних гривень "чернігівського типу".

Тепер через 100 років розкопки велись на значних за площею ділянках достатньо великого в минулому поселення (на думку В. П. Коваленка до 10 гектарів), яке

Залишки давньоруської печі

дало науці беззаперечні аргументи своєї загибелі у 1146 році, саме так, як зазначається у літописі.

Найбільш відомою особистістю, що дійшла до нас від князівських часів, серед переліку Новгород-сіверських князів стала постать Ігоря Святославича – Новгород-Сіверського удільного князя у 1179 – 1198 рр. Однак "Ігореве сільце" привернуло увагу літописців ще за сорок років до події, що знайшла відображення у відомій поемі "Слово о полку Ігоревім", що розповідає про невдалий похід удільного володаря у степ 1185 року. Ці події навколо "Ігорева сільця" стосувалися персони близького родича героя "Слова…" – рідного дядька, теж Ігоря.

Літописні тексти, віддзеркалюючи точку зору замовника концепції викладу подій, часто "грішили" суб'єктивністю оцінки подій. А ось факт події завжди залишався на місці. Так і дізнаємося, що батько Ігоря Святославича разом з братами – Всеволодом та Ігорем Ольговичами витратили немало сил, борючись за місце на княжому столі у граді Києві. До мети вони йшли не гребуючи ані життям свого війська, ані нищенням тисяч киян, що не сприймали їхніх прагнень будь-якою ціною посісти омріяне місце. Місцеві жителі через позицію Віча, категорично їм відмовили, а тому Ольговичі прагнули помсти. Руйнівний похід київського та чернігівських князів у володіння сіверські – це прагнення приборкати супротивника – батька героя "Слова…" – Святослава Ольговича.

Внаслідок розкопок археологи відкрили підтвердження подій того дня, коли пожежа знищила квітуче князівське село. І хоча важко сказати про конкретну дату побудови на пагорбах князівського села Ольговичами, археологія змогла довести існування на цьому місці впродовж кількох віків-до руйнування потужного укріплення, обнесеного широким – до 10 метрів і високим – за 3 метри валом з двома рядами кліткових зрубів. Страшна пожежа, загибель людей, кістякові залишки яких зустрічалися як у житлах, так і поза ними остаточно розвіювали скептицизм чи елементи сумніву. З невідомих причин, на території "сільця" господарське життя не відновлювалось. Про це свідчать археологічні знахідки та стан культурного шару на поселенні.

Пізніше, сміливо опанувавши пагорби над долиною Десни, на відстані кілька сотень метрів від знищеного літописного "Ігорева сільця" служиві люди Ольговичів започаткували розбудову спадкоємця фортеці – села Горбів, не бажаючи втрачати зручний стратегічний пункт для князівства. То був пролог нарощування нової сили і величі. На жаль, час після втрати єдності Київської Русі – це боротьба амбіцій, емоцій, характерів та й навіть крові, яка все частіше змішувалась з чужинською – степових народів на півдні чи угро-фінських племен на півночі та сході,

перетворюючись на підґрунтя утворення нових князівських родинних зв'язків.

Історія, продовжуючись понад вісім століть після падіння у міжкнязівських інтригах потужного опорного пункту Ольговичів, багато чого сховала від нас навічно. На щастя є речі, які непідвласні часу. Мова про збереження історичних, географічних та природних назв вже у житті сучасному. Найвиразнішим свідком прямого зв'язку нинішнього села Горбова у ролі наступника і літописного "Ігорева сільця", що згорілоу вогні 1146 року, є назва урочища, навіки залишена у спадок сучасникам як "Селецька", "Сельце", або "Ігореве сільце".

Не менш помітним аргументом справедливого підтвердження названої причини незаперечності права на спадок є традиція вшанування у селі Горбів Святого Георгія (Юрія), як зимового, так і весняного. Недаремно стародруки переповідають про повагу жителів Горбова до загиблого1147 року у Києві князя Ігоря Ольговича, а також про бажання відновити знищений храм Св. Георгія на "Ігоревім сільці" під таким же ім'ям – Святого покровителя князя.

Європейське визнання:

і планували, і будували, і мислили по-європейськи

Новгород-Сіверський виникає на проукраїнському просторі у контексті втілення великої гуманітарної місії раннього середньовіччя по захисту рубежів, які активно освоювала українська спільнота у процесі боротьби за існування серед потужних за військовим рівнем етносів. У загальному процесі історичного розвитку місто утвердилось як потужний оборонний, ремісницький, торговельний, культурний та духовний центр Русі-України.

XVII ст. хоча і виявилося для Новгорода-Сіверського не вельми сприятливим, як за оцінками суспільного неспокою, та воно стало переломним на шляху до започаткування у міському житті системи європейських цінностей. Деякі з них у процесі генези дійшли до сьогодення. І нехай початок віку був вельми бурхливим та войовничим (адже в цей час під стінами стародавнього містечка впродовж осені 1604 – зими 1605 років розгорталися далекі військові події, обумовлені авантюрою Григорія Отрепьєва – Лжедмитрія I), Новгород-Сіверський не втратив можливостей щодо втілення у життя низки життєздатних проектів. Та для певної об'єктивності аналізу хроніки пережитого потрібно, все ж таки зосередитися чи не найнапруженіших подіях кінця першої п'ятирічки XVII ст. Напруга прийшла у наш край безпосередньо з появою Отрепьєва, який прямував на Москву зі сподіваннями заволодіти царським столом "білокам'яної".

При цьому якось легко вдавалось Самозванцю прибрати до рук міста-фортеці, що ставали на шляху, а то й, бува, приймати хліб-сіль з рук вдячних мешканців. Під Новгородом-Сіверським ситуація виявилась дещо іншою.

Коли справа дійшла до прийняття остаточного рішення щодо штурмового підкорення фортеці, Григорій без застереження обрав кровопролитний варіант –

Фрагменти мурів Спасо-Преображенського монастиря з баштою

розпочав облогу, в кінцевому результаті, ввійшов до містечка, проявивши небувалу жорстокість до населення, в тому числі до жінок та малолітніх дітей, вбиваючи їх з особливою жорстокістю.

"Поляки вломились в город, отыскивая русских, начали убивать всех им встречавшихся; сведав, что русские вышли из города, всю злобу свою обратили на граждан. Убийство было всеобщее: не щадили ни возраста, ни пола; граждане, обезоруженные, хрестились только перед смертью неминуемою; напрасно были мольбы их к убийцам; без угрызения совести, и без пощады, насилуя жен и дев, поляки резали их, младенцев, ползавших в крови матерей своїх, подымали на копья, или схватив за ноги, разбивали им головы о стены. Несколько граждан убежало в замок, стоявший на горе, окруженный рвами самородными; он считался неприступным. Но как он был не в оборонительном состоянии, то поляки вошли в него без сопротивления, и спасавшихся в нем вырезали до последнего. Наконец разграбили церкви, дома, и зажгли город со всех сторон; после того много лет оставался Новгород в запустении…." – такий опис зовсім не європейської за змістом поведінки ворогів знаходимо в історичній праці М. Маркевича.

Північна частина монастирських мурів

Кутова західна башта монастирських мурів

Наслідки подій згубно позначилися на розвитку життя міста у наступні роки. Певний час воно лежало зруйнованим, запущеним, геть втративши сподівання на будь-яке майбутнє. В особливо гнітючому стані довгий час знаходився архітектурний вигляд міста. Храми, будинки городян, міські укріплення – все потребувало відновлення чи перебудови. Цікаво, що Григорій Отрєпьєв на початку оригінально спланованої витівки знайшов можливість тихого укриття через усамітнення у Спасо-Преображенському монастирі.

Спасо-Преображенський собор XVIII ст.

Тут він загубився від ока людського, щоб психологічно, стратегічно підготуватися до омріяного походу на Московію за царською владою.

Подяку настоятелю монастиря, полишаючи його, майбутній Лжедмитрій I висловив чемно, амбіційно і з душею: "Аз есмь царевич Димитрий, син Царя Иоанна, и как буду на престоле отца мого, и я тебя пожалую за то, что покоил меня у себя в обители".

В наступні десятиліття, аж до початку Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Новгородом-Сіверським володіли переважно поляки. Зрозуміло, що присутність іноземної держави на наших теренах породжувала напругу в українському суспільстві. Особливо суперечливим був процес "виконання" ухвал Люблінської унії. Мало місце засилля католицизму і у Сіверському краї. Поляки встигли у 1619 році навіть облаштувати Домініканський монастир, а за п'ятнадцять років – Єзуїтський. Духовні обителі розташовувалися поруч зі Спаським та недалеко від нинішнього Успенського собору. Але таким було справжнє обличчя епохи боротьби за Україну як з боку Польщі, так і не менш войовничої Московської держави. І часи "смути", які переживала Московія, робили її на той момент значно слабкішою, щоб безтурботно претендувати на вічне заволодіння Україною. Натомість Польща, за час після Деулінського перемир'я, змогла по-справжньому закріпитися у Сіверщині.

У 1620 році король Сигізмунд III певним містам України надав "магдебургське право". У переліку названих опинився і Новгород-Сіверський. Норми права орієнтувалися на розвиток системи самоврядування, коли відбувалось відділення судових органів від адміністративних. За традицією європейських країн у Новгороді-Сіверському впровадили управління ратуші, а 1752 року владу перебрав магістрат, якій вважався більш розвиненою формою системи самоврядування.

З цих воріт і вийшов Григорій Отреп'єв, залишивши записку настоятелю монастиря

Місто на Десні переживало пожвавлення громадського та економічного життя, що стало помітним не тільки у розвитку зовнішньої торгівлі з ближчими сусідами (землі Московії), але й у посиленні зв'язків з Литвою, Білоруськими землями. Це був період оздоровлення та подальшого розвитку економіки краю на підґрунті втягування її окремих елементів у процес торгівельно-економічних відносин.

Тепер Новгород-Сіверський мав освоювати статус транзитного міста, пропускаючи крізь себе потоки ділового купецького люду шляхами на Московщину, Польщу, Данциг, Кенігсберг, Крим. Як і сьогодні, на зорі XVII ст. митні збори мали тенденцію до зростання, а тому з'являлися "митні комори" на традиційних шляхах. Митний пункт відкривається і у Новгороді-Сіверському. (Цікавий факт, що через три століття у Новгороді-Сіверському – районному центрі незалежної України – постане відроджена установа, спадкоємиця "митної комори" середньовіччя – "митниця" і буде виконувати серед цілої низки функцій XXI ст. традиційно старі – збирання мита).

У наукових дослідженнях називають активного очільника "комори" Навгорода-Сіверського Яна Савицького, який разом з посадовцями Сіверського митного округу (суколектори) Василем Комонецьким (1644 рік) та Яном Задзикевичем (1645 – 46

Вид з центральної площі міста на Торгові ряди (кінець XVIII – початок XIX ст.)

роки) вельми наполегливо прагнув підвищення митної проплати (індукти) від купців Великого князівства Литовського чи Московської держави. Але міський староста Ян Пісочинський вдало перебрав на себе обов'язки лобіювання та захисту інтересів купців, тим самим гарантуючи виконання зобов'язань перед купцями.

Місто знаходилось у зручному положенні тодішнього використання чотирьох потужних транспортних шляхів, як: Новгород-Сіверський – Путивль; велика Рильська дорога між Новгородом-Сіверським та Рильськом; з Новгорода-Сіверського до Севська; Новгород-Сіверський – Чернігів. До речі, на шляху з міста на північний-схід, за декілька верств на шляху до Путивля і Глухова на Десні поставала водна перешкода, яку треба було здолати будь-якому купцю. Між сучасними селами Пирогівка (Сумська область) та хутір Путивськ (Чернігівська область) знаходився один з перевозів, що згадується у стародавніх письмових джерелах з XVI ст. Цей перевіз мав назву Путивльського, зберігаючи відповідну семантику слова і до сьогодення, рівно як і гору Путивльську, у підніжжя якої причаїлося маленьке село. Все більше дослідників (серед яких: Раїса Іванченко; Святослав Воїнов, Іван Коломієць, Микола Сугоняко, Валентина Гладкова (Новгород-Сіверський); Юрій Сбитнєв (Росія) схиляється до думки найімовірнішого перебування Єфросинії Ярославни, дружини князя Ігоря, героя "Слова о полку

Герб, який місто отримало 1620 року

Ігоревім" на час його походу на половців 1185 року безпосередньо на високих пагорбах над Путивльським перевозом, за потужними стінами фортеці (Путивльськ). Новгород-Сіверський поступово зростав у власній силі, набуваючи ознак розвиненого центру внутрішньої торгівлі. Традиційними ставали регулярні торги та ярмарки, кількість яких теж пов'язувалась з положеннями магдебурзького права. Ярмаркувати до міста їхало чисельне купецтво з німецьких міст, Прибалтики, Польщі – до Московії, та західних територій України. Ярмарки суттєво пожвавлювали надходження до міської скарбниці від митних зборів. Влітку 1646 року Новгород-Сіверський ярмарок дав митних зборів більш за 5000 злотих, що було у той час значною грошовою сумою. Торгівельні справи, як і купецтво завжди шанувалися у Новгороді-Сіверському та його околицях. Історія залишила безліч прикладів з боку місцевих торгових людей щодо їхньої щедрості у допомозі місту у вирішенні питань з будівництвом, впорядкуванням території, облаштуванням лікарень, бібліотек, громадських місць.

На рубежі XVIII та XIX ст., з метою покращення торгівельно-споживацьких відносин, зберігання краму – на центральній площі було поставлено Торгові ряди, які збереглися у своєму зовнішньому вигляді і є чи не єдиним зразком відповідної архітектури на території Лівобережної України. Дві споруди є зрозумілими за своєю зручністю у використанні та простотою архітектурного планування. Приміщення ставилися для купців місцевими мулярами, які у Сіверському краї мали досвід роботи на відповідних будівництвах, особливо протягом XVII – поч. XX ст. Впродовж періоду радянської влади лавки знищили, як і всю приватну торгівлю. Використовували приміщення лише якості складів місцевих торгових організацій роздрібної торгівлі. З 1990-х років Торгові ряди у Новгороді-Сіверському знов запрацювали за прямим призначенням – тут розмістилися лавки дрібних приватних підприємців, а приміщення введено до складу Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника.

Тріумфальні ворота (Брама) побудовані місцевими майстрами 1787 року на гроші городян – благодійників. На воротах герби всіх повітів Новгород-Сіверського намісництва

Але у сімнадцятому столітті помітні зрушення життя стали проявлятися з 1635 року, коли за Речі Посполитої тут розмістилися адміністративні установи

повітового центру Чернігівського воєводства, підпорядкувавши Глухів, Короп, Сосницю, Батурин. Польський уряд облаштовував фортифікаційні споруди міста, яке неодноразово руйнувалось впродовж декількох спроб Московії відвоювати укріплений пункт на Десні. Відомо, що у 1931 році у місті перебував великий гурт фахівців з фортифікаційного будівництва, які мали займатися справою відновлення чи перебудови зруйнованих укріплень навколо міста. Очолював цю роботу військовий фахівець Ян Куницький, а до складу групи входили і будівельних справ майстри, і архітектори з Європи. Працювати було складно, бо через певний час після початку робіт на фортеці почалися військові сутички, розпочаті російськими військами. І так продовжувалось до 1634 року – до часу підписання Полянівського трактату, у відповідності до положень якого Новгород-Сіверський залишався за Польщею.

Вхід до підземелля XI ст. у Спасо-Преображенському монастирі. Такі ж ходи були неподинокі у системі оборони і у княжому замку

Разом з переліком повноважень у системі самоврядування Новгород-Сіверський придбав 1620 року виразний і традиційний як для середньовічної Європи атрибут повноцінного міського життя – Герб, на якому "…на червоному тлі золота стіна…". З часом, коли місто остаточно було закріплене у системі економічних, політичних та правових відносин Російської імперії, емблема Новгорода-Сіверського, разом з гербами інших міст України частково змінилася, являючи собою з 1781 року "стіну з баштою, на якій зірка, а по бокам – спис та шабля золоті…". Він і сьогодні зустрічає гостей міста з головних воріт – Тріумфальної арки (Брами), побудованої на кошти місцевих достойників 1787 року на честь проїзду містом російської імператриці Катерини II. Головна емблема витримала непросте життя, ввійшовши у новітній час, зазнавши при цьому немало лихоліття за 400 років.

За часів Національно-визвольної війни українського народу проти Польщі Новгород-Сіверщина мала можливість теж відчути певну частину перебігу подій цього потужного зіткнення великих військових армад козацької України з Річчю Посполитою. Вже 1648 року на новгород-сіверському напрямку рухаються військові підрозділи осавула Родака та хорунжого Харкевича. У межах міста козаки дали справжні уроки військового мистецтва за найкращими традиціями тактичної переваги над супротивником, вдало використавши прийом обману під час облоги польського гарнізону під орудою Яна Вронського, який здавалося б надійно закріпився за воротями замкових мурів зі старовинними потужними валами.

Місто на час тієї війни значилось надійно укріпленим пунктом. В обороні вправно використовувалися фортифікаційні спорудження, глибокі яри, високі урвища, щільно по периметру розставлені гармати, величезні колоди, закріплені на покатах гір. Весь перелік тактичних переваг супротивника за мурами міста примусив наступаюче українське військо вдатися до хитрощів. Городяни повідомили про підземний хід, який проходив у напрямку від "Замкової гори" до деснянського Подолу, тобто до берега річки. Осавул дав завдання козакам прорити поперечний хід у напрямку вірогідного проходження основного підземного ходу. Така операція з підкопом викликала паніку серед поляків, що і привело до падіння гарнізону. За словами дослідника подій Національно-визвольної війни на Сіверщині Ю. Мицика "Новгород-Сіверський з часу оволодіння ним повстанцями і аж до закінчення Визвольної війни був важливим опорним центром, базою для успішних операцій проти карателів. Звідси рушили повстанці на Погар, Почеп, Стародуб…". І в той же час, – наголошує історик, – спостерігалась цікава тенденція перебігу кріпаків з Росії до Новгорода-Сіверського у 1653 році. А городяни зривали спроби царської влади повернути утікачів російським поміщикам.

Натомість, через шістдесят років, буремного 1708 року, новгород-сіверський сотник Лук'ян Жоравко, таємно проведе у тил підрозділу українських козаків, відданих гетьману Іванові Мазепі, через "Водяні ворота" близько Десни військові сили Петра I, який в цей час стояв за Десною у селі Потрібках і вже втратив будь які сподівання на тактичну вдачу. Перемога прийшла не очікувано, за допомогою зради міського сотника.

На такому ж моральному підґрунті можна тлумачити філософію вчинку місцевого протопопа Афанасія Заруцького, "надусердствуючого" перед російським царем з метою навічного знеславлення у віках імені, за яке ще рік тому молився. Коли постало питання про головного обвинувача гетьмана Івана Мазепи на заочному судилищі у Глухові, вибір впав на нього – людину, яка не так давно перебувала близько до Гетьмана, видаючи себе найфанатичнішим його панегіристом. Тепер же, за необхідності прийняття життєвого рішення, святий отець переймався найшвидшим прилученням до власного багатства земель, котрі Петро I відбирав у вчорашніх своїх прихильників, а відтепер – лютих ворогів, навіть мертвих. От і виголосив Афанасій Заруцький за власним бажанням, глибоко усвідомлюючи "подвиг" – анафему, текст якої, на думку фахівців історії церкви, готував сам цар Московії.

О. П. Оглоблин – видатний історик, чиє коріння заховалось на Новгород-Сіверській землі

Разом з тим, ми маємо пишатися земляками, які створили міцний підмурок ідеологічного розуміння Європою споконвічних прагнень українського народу до власної ідентичності, піднесли культурно – освітній рівень України на висоту не менш поважну

за добу просвітництва у передових країнах старого континенту. Чого тільки варте ім'я козацького роду Худорб, з якого вийшов Архип Михайлович Худорба, що народився у селі Комані – потужному козацькому осередку під Новгородом-Сіверським у 40-х роках XVIII ст. Наразі тут є родини, що мають відношення до славних пращурів-козаків та ще й козацької старшини XVII – XVIII ст. хоча б на підґрунті користування одним і тим же прізвищем. Найвірогідніше, що у кожного з нинішніх продовжувачів родових козацьких прізвищ, в тому числі і Худорб, все ж таки тече частина крові знаних попередників. Можливо ім'я Архипа Худорби історія, після семидесяти років радянської влади, десь би і загубила на запилених полицях без найменшого натяку на повернення до життя? Але згадати колишнього новгород-сіверського сотника, вправного вояка походів проти Туреччини, військового офіцера, який започаткував дворянський рід наприкінці XVIII ст. на Сіверщині – допомогла ще й участь його у вже згаданому патріотичному гуртку новгород-сіверських "автономістів" та гіпотетична ймовірність його авторства "Історії Русів".

Як там не є, але на думку дослідників, в тому числі і О. П. Оглоблина, Архіп Худорба мав власноруч написаний твір (так звана "Історія Архипа Худорби"), який демонстрував доволі патріотичний стиль викладу, а змістом перегукувався з "Історією Русів". Час не зберіг рукописів, з якими сучасники були знайомі. Отже, у пантеоні Слави Новгорода-Сіверського ім'я Архипа Худорби заслуговує на місце серед інших достойників європейського рівня.

Європу не оминуло знайомство з ідеями, які виходили зовсім не зі столичних міст Росії, де концентрувалися головні тогочасні сили українського просвітництва – українська знать, інтелігенція, студентство тощо. Багато людей з Новгорода-Сіверського пройшли гарний вишкіл у європейських університетах з тогочасним високим рейтингом, як то Геттінгенський, Страсбурзький тощо.

Силою, генеруючою нові ідеї з вітчизняної історії, Козаччини та етнографії виступили члени таємного гуртка "автономістів" з Новгорода-Сіверського, що діяв у 1780 – 1790-х роках. Люди, які зійшлися на проблемі ідейного єднання, без сумніву сповідували патріотизм на рівні чіткого розуміння необхідності повернення українського суспільства до часів Української держави – Козаччини. Олександр Оглоблин (1899 – 1992) – видатний український історик XX ст., першим дослідив серед інших тем старої Сіверщини діяльність гуртка, що об'єднав, за його словами, "кілька десятків членів різного походження та професій". Враховуючи факт відкриття від січня 1782 року в місті на Десні адміністративного центру намісництва, можна говорити про захоплення патріотичними ідеями не просто городян, а людей, що мали авторитет серед жителів краю. Займаючи різні посади, вони представляли різні соціальні стани.

Добрий слід на Сіверський землі як член гуртка залишив Опанас Лобисевич – предводитель повітового дворянства та губерніальний маршал у 80-х рр. XVIII ст. Нащадки пам'ятатимуть його як розумного очільника місцевого дворянства та прихильника нової української літератури, що став "українським письменником, саме у 1790-х роках, старшим сучасником Котляревського і попередником його в українській літературі", як скаже про нього О. П. Оглоблин у дослідженні "Опанас Лобисевич".

Йдучи за роздумами історика у переліку відзначених імен, можна додати про голову Новгород-Сіверського земського суду Григорія Волинського, якого знали як сміливого прихильника українського автономізму, Андрія Рачинського – голову II департаменту Верхньої Расправи, а разом і талановитого музиканта, який був і регентом капели у Львівському єпископстві, знаходився на службі камер-музикантом у царському дворі, навічно залишився останнім сотником Новгород-Сіверської сотні. Це йому на ознаку особливої поваги Петро III подарував одну із найкоштовніших скрипок Страдіварі, на якій у майбутньому грав син Гаврило – учень Києво-Могилянської академії, випускник гімназії при Московському університеті.

Цікавим, невеликим, але абсолютно об'єктивним правом на ще одну наукову претензію може скористатися Новгород-Сіверський у контексті проблеми авторства "Історії Русів". Після того, як 1828 року виявили рукопис, розпочалась легендарна епопея, майже за прикладом "Слова о полку Ігоревім" – пошуку знов таки автора. А тут, поглядаючи на програмні викладки новгород-сіверських "автономістів" здається можливим одного із цих патріотів і "запідозрити" у авторстві популярного твору. Бо навіть по свіжим слідам заговорили про А. Худорбу, В. Палетику, О. Безбородька, О. Лобисевича, І. Ханенка та ін.

Можливо сьогоднішній Новгород-Сіверський має скласти подяку "автономістам" за чесну працю у дослідженнях, збиранні історичних джерел, за якими ми і відновлюємо чи відкриваємо сторінки історії з козацькими прізвищами, іменитими родами, життям поколінь впродовж кількох століть.

Споконвічна причетність Новгорода-Сіверського до державницьких, культурних, військових подій, які відбувалися у Європі, допомогла у войовничому і складному на політичні події другому тисячолітті не тільки не зникнути з історичної арени (як сталося з низкою міст у різних країнах), а й не загубитися у переліку великих та середніх міських поселень. Ось така особлива роль і непересічність значення маленького Новгорода-Сіверського у контексті подій українського та європейського масштабів залишається і сьогодні загадкою і незрозумілою родзинкою для всіх, хто глибоко аналізує минуле міста.

Європейське визнання зовсім не є похідним від чисельності населення, наявності великих підприємств чи надзвичайно комфортних кліматичних умов. Добре це чи погано-важко сказати, але все назване серед переваг нашого міста відсутнє. Натомість вже 1410 року у Грюнвальдській битві над кіннотою об'єднаних сил Литви, Польщі України майоріли жовті та небесні кольори нинішнього Державного Прапора нашої держави у руках дружинників з Новгорода-Сіверського, яких вів у складі 51 хоругви син новгород-сіверського князя Корибута Дмитра – Жиґимонт Корибутович.

А про гарний люд Сіверського краю, згадки литовських літописів, записані з вуст володарів Великого князівства Литовського, схвильовано розповідають через екскурсоводів вже у новітні часи відродженої Литви у Вільнюському історичному музеї у контексті викладу історії держави за князя Ольгерда (1345 – 1377). І

Новгород-Сіверський – маленьке європейське місто, вони вправно показують на старовинній мапі середньовіччя. Так і сучасні представники населення Сіверського краю на рівні розуміння власних етнографічних особливостей ідентифікують себе як "литвини". Не вдаючись у глибинний аналіз підвалин цього занадто цікавого явища, лишень наголосимо, що епоха присутності на наших теренах Великого Князівства Литовського майже не залишила негативних вражень та нашарувань, порівняно з перебуванням Сіверщини протягом п'яти століть у залежності від Речі Посполитої та Московії разом узятих.

На полицях архівних установ різних країн Європи лежать документи, що зафіксували події європейської історії, на сторінках якої знайшлось достатньо місця певним епізодам розвитку Новгорода-Сіверського чи згадці про забутих достойників. З них і отримали чи не найбільше відомостей про загибель 1664 року у околицях міста полковника Івана Богуна, про основні події у краї за доби знаходження Сіверщини у складі Великого князівства Литовського (XIV – XV ст.), про поразку військ Лжедмитрія І та багато про що інше. Так само як і помітною популярністю, за висловлюванням дослідника середньовічного Новгорода-Сіверського О.Дячка "у XVI – XVII ст. великою увагою і у Західній Європі, і у Східній Європі користувалися твори С. Герберштейна, М. Стрийковського, А. Гваньїні", у яких європейськими авторами змальовувалися події війни 1500 – 1503 рр., на тлі якої описано природу краю, подано інформацію про географію місцевості, згадується про місто у період міжусобиць литовських князів, надається змістовний перелік населених пунктів разом із Новгородом-Сіверським.

Та відсутність власної Української держави впродовж століть мало під собою прояв геть негативного морально-психологічного чинника. Відбувалось, окрім іншого, переродження найкращих чеснот, властивих на генному рівні українському етносу, а також і вимивання могутнього потенціалу рис і звичок, які за нормальних умов мають передаватися у спадок.

Найкраща чоловіча гімназія Лівобережної України (кінець XVIII– початок XX ст.)

Приміщення чоловічої гімназії від 1844 року (з фото XIX ст.)

На особливе місце в Українській історії заслуговує згадка про внесок у розбудову економічного та суспільно-політичного життя України за часів Російській імперії представників вітчизняної молодої генерації, підготовленої у стінах Новгород-Сіверської чоловічої гімназії впродовж майже 130 років.

У нинішній діловій частині Новгорода-Сіверського, стоїть фасадом до колишньої Губернської вулиці приміщення чоловічої гімназії. Йому майже 170 років. Будівництво відбувалося на заміну старого дерев'яного будинку впродовж1841 – 1843 років. До такої важливої події, як введення в експлуатацію у 1844 році нового цегляного приміщення, додали зусиль представники місцевої інтелігенції, впродовж кількох десятиліть відстоюючи ідею відкриття університету у місті. Університет так і не відкрили, але приміщення, що повністю відповідало потребам навчального закладу-вийшло на славу. Варто відмітити, що аж до капітального ремонту 2004 року двоповерхова будівля майже не змінювала первісний вигляд, дореволюційні знімки якого збереглися до сьогодення.

І. Ф. Тимковський, директор чоловічої гімназії

Отже, коли українська еліта перебувала у стані психологічної і моральної розгубленості за провалених спроб національно-державницького орієнтування на Івана Мазепу і остаточно втративши сподівання чи надії на успіх, її наступники – діти та правнуки – найчастіше прагнули отримати пристойну освіту. Адже ними керувала мета закріплення на щаблях владної піраміди чи впевнене наближення до можливостей, які відкривалися юнакам з поросійщених шляхетських і старшинських родів у столицях північного сусіда – Петербурзі та Москві.

За певних умов реформування мережі освіти у Російській імперії у 1808 році у Новгороді-Сіверському на базі головного народного училища, що діяло з 1789 року, створюється чоловіча гімназія. Наступні роки стають часом утвердження провідної ролі навчального закладу Сіверщини на Лівобережній Україні щодо підготовки високого рівня абітурієнтів для провідних університетів імперії.

Важко назвати площину суспільного життя, де б не знайшлось місця талановитим випускникам Новгород-Сіверської чоловічої гімназії. Успіх визначально пов'язувався з аурою містечка, котре, як на перший погляд – не мало жодної переваги над іншими. Та й сама подія відкриття гімназії не претендувала на якусь особливу перспективу у невеличкому місті на півночі України. На таке розраховувати навіть можливостей не було.

Час коротенького Ренесансу сплинув разом з ліквідацією намісництв у Російській імперії. Тоді ж 12 грудня 1796 року Новгород-Сіверський втратив губернську булаву, не реалізувавши кількох амбіційних проектів, серед яких найреальнішою виглядала ідея відкриття у місті університету, який би вже своєю присутністю перетворював провінційне містечко на поважний освітній центр європейського ґатунку. У всякому разі таким веліло бачити майбутнє місцева інтелігенція, серед якої виділялась постать директора гімназії пана І. І. Халанського, який перебував на посаді до 1825 року, а за його кончини – нового керівника навчального закладу Тимковського І. Ф. – високого рівня інтелектуала, відомого вченого у наукових колах Москви, Харкова, Британії, Німеччини.

Адже він, перебуваючи у маленькому Новгороді-Сіверському, залишався потужною постаттю серед еліти столиць, маючи вчений ступінь доктора права та філософії. Зазначені представники еліти і "просували" перед "світлішими" у Петербурзі ідею вищого навчального закладу у Сіверському краї. Для втілення проекту готувалося і відповідне підґрунтя – від пошуку приміщення для занять до возведення на найвищий рівень навчально-виховного процесу безпосередньо у гімназії. У зв'язку з ліквідацією системи намісництв, ідея створення Альма-матер у повітовому містечку так і залишилась нездійсненою мрією.

Керівники гімназії добре розумілися на навчально-виховному процесі, а тому змогли при всіх проблемах тодішнього життя Російської імперії на Лівобережжі створити заклад, з яким інші гімназії не мали жодних сподівань на суперництво, хіба що за виключення Ніжинської гімназії вищих наук. Можливо непоказова конкуренція і породила гарний імідж Новгород-Сіверської гімназії, котра мала авторитет у губерніях Лівобережжя та Росії, про що говорить щорічний контингент зарахованих до школи. Потужна аура єднання природного та духовного чинників створювала особливий мікроклімат, коли вдало сприймається учнями ще напередодні вступу на стезю нового етапу життя сам процес навчання. Гарні директори, які опікувалися школою впродовж кінця XVIII – першої пол. XIX ст. змогли оточити себе найпотужнішими за фахом педагогічними кадрами. Тут працювали під стать директорам вчителі, які в наступному отримали професорські посади та вчені ступені у різних університетах: І. Ф. Вернет, Й. А. Самчевський, Ф. Л. Метлинський, А. Р. Райлян, М. В. Білевич, тощо.

І. В. Буяльський, хірург, вчений – один з перших випускників, яким пишається Новгород-Сіверська чоловіча гімназія

У Новгород-сіверській гімназії, як і в будь-якому навчальному закладі, гордістю завжди є випускники. При можливості віртуального відтворення образів випускників гімназії різних років впродовж століть, сьогоднішня галерея портретів всіх, хто залишив помітний слід на ниві наукових відкриттів, військової служби, праці в управлінських структурах, царинах історії, літератури, вчителювання зайняла б кілька немаленьких зал, а прізвища закріпилися б на переважній частині місць у державній системі царської Росії. Про це впертою мовою фактів та цифр говорять архівні документи, спогади ровесників подій, пам'ятники архітектури, нескінченні перекази нинішнього місцевого населення Новгорода-Сіверського. За підрахунками дослідника старожитностей Новгород-Сіверщини С. Воїнова "відомо понад 30 вихованців

гімназії, які стали професорами, близько 10 – генералами".А ще – знані в Україні та за її межами письменники, історики, художники, науковці, винахідники.

Найвідоміших людей, яким навчальний заклад відкрив дорогу до уславлення на теренах Європи у переліку очолює лікар-академік І. В. Буяльський (1789 – 1866). У Новгороді-Сіверському, прийшовши з сусіднього села Воробʼївки, він навчався ще у головному народному училищі, що не так давно відкрилося у місті. Наступними роками Ілля Буяльський досяг найвищого рівня у хірургічній практиці, ставши доктором хірургії, першим застосувавши у практиці російських хірургів ефір та хлороформ під час операцій. Цікавим є факт, що відомий доктор ще й читав, як професор академії мистецтв, курс анатомії у Академії мистецтв. Присутнім у нього на лекціях бував і Тарас Шевченко. 1978 року Постановою Ради Міністрів УРСР ім'я І. В. Буяльського присвоєно Новгород-Сіверській районній лікарні.

Та чи знайдеться сьогодні інтелігентна людина, котра б не знала про імена П. О. Куліша – неперевершеного майстра українського історичного роману, М. О. Максимовича – першого ректора Київського університету, вченого з енциклопедичним рівнем, Д. Я. Самоквасова, археолога, історика права, М. К. Чалого, друга К. Д. Ушинського, директора Ніжинського юридичного ліцею, письменника, першого біографа Т. Г. Шевченка.

М. К. Чалий, випускник чоловічої гімназії, друг К. Д. Ушинського, перший біограф Т. Г. Шевченка

Взагалі XIX ст. стало найуспішнішим за результатами підготовки випускників Новгород-Сіверської чоловічої гімназії. Недарма у 1816 році гімназію відвідав М. П. Румянцев, син відомого фельдмаршала російської армії часів війни 1812 року Росії та Франції. Тодішня атмосфера у навчально-виховному процесі закладу маленького містечка вразила його своїм рівнем, а особливо сподобалися відповіді учнів на уроках. От він і попіклувався про забезпечення бібліотеки найкращими друкованими виданнями того часу – підручниками, журналами. Після від'їзду поважної особи з міста, до гімназійної бібліотеки надійшли у великій кількості посібники, примірники "Істрії государства Російського", часописи, кілька десятків книжок з кабінету імператора Російської імперії.

Після переходу навчальної установи до нового приміщення (30 серпня 1844 року), частими гостями тут були різні відомі особи, в тому числі і уповноважені представники імператорського двору. А так, вже за традицією, вимогливість викладачів до вихованців щодо рівня знань була помітною за результатами іспитів та перевірок інспекторами. Недаремно за підсумками іспитів 1875 року якість знань на певних дисциплінах сягала 98 %.

Привертає увагу широкий спектр напрямків, за якими вихованці закладу прагнули відшукати своє життєве кредо. Так, Я. І. Костенецький (1811 – 1855) після

Новгород-Сіверської гімназії з 1827 року навчаючись у Московському університеті на юридичному факультеті і товаришуючи з М. Огарьовим та О. Герценом формував риси сильної філософської особистості з поглядами "декабристського" духу. Він брав участь у роботі революційного гуртка, за що і потрапив під суд та отримав смертний вирок, в наступному замінений позбавленням дворянського титулу та направленням на гарячий Кавказ. Інший випускник, І. І. Пантюхов після навчання у Новгород-Сіверській гімназії студіював на медичному факультеті Університету Святого Володимира у Києві, пройшовши в наступні десятиліття дорогами все тієї ж авантюрної російської військової компанії на Кавказі у якості медичного фахівця на різних посадах. Але до спочину 1911 року в Києві він ще з гімназійної лави матиме бажання і хист працювати на літературній ниві, а тому співробітничатиме з такими виданнями, як "Черниговские Губернские Ведомости", "Киевский телеграф", "Современная медицина", у яких і друкуватиме свої доробки. Особлива сторінка науково-літературного життя відкрилась у військовика Пантюхова у процесі дописування до медичних видань з проблематики расології, етнографії, епідеміології, медицини. Під час проходження служби на Кавказі, увагу молодого інтелектуала привертають антропологічні дані східних народів. Расові та психологічні аспекти ним досліджуються безпосередньо під час кривавих військових операцій. А у 1909 році у Києві побачила світ праця "Значення антропологічних типів у російській історії", яка пізніше російськими націоналістами буде названа "однією з найблискучіших і всеохоплюючих історій держави російської, до речі до цієї пори єдиної, що пояснює історичний процес становлення нашої країни не за допомогою абстрактних політичних осмислень і не за допомогою пісного марксистсько-ленінського історизму, а на підґрунті взаємодії конкретних расових типів…".

У етнічно спорідненому Брянську, що входив колись до складу Новгород-Сіверського князівства, свідома громадськість намагається відновити справедливість минувшини, піднімаючи з забуття подвижницькі подвиги вірного служіння громадянам міста з боку неперсічних представників дворянської родини Могилевцевих, з яких прославили край брати Семен та Павло.

С. С. Могилевцев навчався у Новгород-Сіверській чоловічій гімназії, після закінчення якої вступив до Петербурзького університету. У Брянську його запам'ятали гарним нотаріусом, Почесним мировим суддею, директором Київської міської кредитної спілки. Разом з братом Павлом він мав бізнес на лісі. У їхньому підпорядкуванні знаходились декілька лісопилень, лісопильних заводів, 4000 десятин землі під лісом, маєток. Кожного року по Десні, аж до Києва брати Могилевцеви сплавляли ліс.

Але найпомітнішою справою життя цих неординарних людей стала благодійність. Зусиллями братів у місті було поставлено десять будинків під оренду квартир, будувалися дві лінії водогону, електростанція, церковно-приходська школа, церква у Технічному училищі, Жіноче ремісницьке училище, приміщення для жіночої гімназії і ще багато інших об'єктів соціального спрямування. Недаремно, ще за життя вдячні городяни з задоволенням встановили пам'ятника одному з

М. І. Кибальчич, революціонер– народник, винахідник реактивного двигуна

шанованих братів. Найбільшою цінністю серед переваг, притаманних кожному випуску гімназистів, ставала громадська позиція.

Ось і Микола Кибальчич якось побачив уві сні саме таким свій шлях по життю, як сталося за кілька років. Але у такий спосіб, на його думку, він робив внесок у спасіння людства. А він же мав всі підстави називатися успішним студентом технічного університету у Петербурзі, не так давно закінчивши Новгород-Сіверську чоловічу гімназію. Він добре знав про наслідки, але останні дні життя перед ешафотом присвятив аж ніяк не глибинним поясненням скоєного чи каяттю. Поспішаючи накреслити свою систему принципової схеми реактивного двигуна для міжпланетних перельотів, він раз по раз нервував, кидаючись від умовного столу у буцегарні, де лежали жовтуваті папірці на столі, до сирої та заплісняві лої казематної стіни, на якій грудкою викришеної зі стіни крейди викреслював найбільш складні вузли нової чудо-техніки. Адже він найдорогоцінніші хвилини останніх днів перед стратою за замах на життя російського імператора присвячує улюбленому – конструкторській і винахідницькій справі, не залишаючи місця важким докорам на підґрунті участі у терористичному акті. Що ж, добре знаємо, коли участь у терористичних організаціях перекреслила плани здійснення заповітної мрії, от як, до речі, ще в одного з випускників все тієї ж гімназії – успішного народовольця, члена керівництва "Народної волі" – Олексія Михайлова.

На подвір'ї унікальної за минулих століть школи стоїть погруддя одного з найвідоміших випускників – К. Д. Ушинського (1823 – 1870). Хто зна, мабуть педагогічна наука, у яку занурився зі студентської лави поважний земляк, зробила його ім'я таким, яким ми знаємо впродовж багатьох десятиліть, не давши загубитися разом з сотнями тих, які так і залишились зовсім, чи у найкращому випадку – мало поміченими.

К. Д. Ушинський у місто на Десні "повертався" не раз впродовж століття після спочину у Києві. Спочатку для цього велику, якщо не титанічну роботу провів вчитель історії з Новгород-Сіверської школи-інтернату імені славного випускника – І. К. Коломієць. Він першим в Україні здійснив глибокі та фундаментальні дослідження життя педагога у контексті ґенези роду Ушинських, залучивши багатющий матеріал кількох архівів Чернігова, Києва, Москви, Ярославля, Петербурга.

Наступною сходинкою зустрічі поколінь з земляком стало повернення справжньої дати народження К. Д. Ушинського. І знов вчитель зі школи, що дарувала

К. Д. Ушинський, видатний педагог

світові ім'я педагога, примусив світил науки погодитися зі справжньою датою – 1823 роком народження.

Третє повернення здійснювалося впродовж трьох з лишком десятиліть, коли звичайна школа-інтернат у Новгороді-Сіверському стала відомою на весь Союз та Україну. Причиною всьому стало створення Іваном Коломійцем модернового музею у школі з тисячами документів, світлин, друкованих видань різних століть, речовими знахідками.

Тому є великою помилкою, і надалі у хронології подій розвитку музейної справи у Новгороді-Сіверському розглядати її початки за спрощеною схемою, залишеною нам у спадок від радянських часів, коли перша половина 60-х років XX ст. постає у біографії міста щодо наявності краєзнавчого музею як "порожня дірка". Це не так. І на підтвердження функціонування міського краєзнавчого музею у школі-інтернаті на базі шкільного музею – маємо незаперечні факти.

Так ось, наведемо не дуже поширений документ (мовою оригіналу): "Решение Н-Северского райисполкома о создании в городе историко-краеведческого музея. 12 октября 1964 года.

С целью изучения и пропаганды историко-революционных и художественных памятников родного края, а также эстетического и коммунистического воспитания трудящихся, исполком Н-Северского райсовета депутатов трудящихся решил:

1. создать историко-краеведческий музей на общественных началах при Н-Северской средней школе-интернате;

2. обязать директора Н-Северской средней школы-интерната т. Белодеда Е. Я. выделить три комнаты для размещения музея;

3. утвердить заведующим музеем на общественных началах учителя школы-интерната Коломийца И. К.;

4. инициативной группе (т. Михайленко В. Е.), райотделу культуры (т. Шелест Л. Я.) проводить дальнейшую работу по выявлению экспонатов для пополнения экспозиции музея;

5. обязать заведующего Н-Северским районным отделом культуры в течении 1964 – 65 годов построить типовое помещение для историко-краеведческого музея".

Отже, існуючий шкільний музей владою розглядався базовим (інших не було), головним засобом різних напрямків виховання у районі і початком створення типового музею. На жаль, сталося не так. Добре, що залишився документ, який примушує по-новому подивитися на деякі процеси музейної справи і краєзнавства в місті.

Роботу Івана Коломійця аж до виходу на заслужений відпочинок можна назвати діяльністю новатора за передовими технологіями у частині поєднання навчальної діяльності учнів з дослідницькою практикою. Заради уточнення додамо,

що у 60 – 70-ті роки велику наполегливість у справі пізнання учнями історії краю проявляли керівники школи-інтернату Білодід, Зеленський, Тимошенко, Горбач разом з усім педагогічним колективом. З вчителем гуртківці побували у різних містах Чернігівської області, України, Радянського Союзу.

Іван Коломієць з учнями школи-інтернату ім.. К. Д. Ушинського у шкільному музеї (1979 рік)

Учні у кожному класі мали конкретні теми і напрямки роботи, глибоко занурювалися в друковані джерела. Важливого значення набували особисті зустрічі з сучасниками історичних подій, чи їхніми нащадками, непересічними особистостями України і зарубіжжя. Гарним прикладом результативної діяльності краєзнавців інтернату є встановлення низки чітких відповідей на "білі плями" у пізнанні біографії свого найуспішнішого випускника – К. Д. Ушинського.

Збережений особистий архів Коломійця тільки за епістолярними документами з різних інституцій навколо імені Ушинського, налічує сотні одиниць. А ще стільки ж власних статей на "ушинськознавчу" тему у різних (більше двадцяти) виданнях колишнього Радянського Союзу).

З 1972 року, з метою посилення краєзнавчої, пошукової та дослідницької роботи серед вихованців школи-інтернату створюється історико-краєзнавче товариство "Літописець", яке за декілька місяців вже налічувало біля 100 членів. Воно мало Статут, керівні органи, чітку структуру, зовсім не схожу на забюрократизовану схему формальних офіційних дитячих організацій. Всі напрацювання вивели звичайне учнівське товариство пересічної школи на провідні позиції спочатку у Чернігівській області, а потім і у союзному масштабі.

Про "Літописець" написали в ту і центральні видання. "А юні краєзнавці Новгород-Сіверської школи-інтернату прислали чудову знахідку, – писало щорічне видання з тодішнього Ленінграду "Сообщение Государственного Эрмитажа" (1977), – викопані на подвір'ї своєї школи п'ять золотих іменних нагрудних значків, чотири з яких є пам'ятками будівництва морського каналу, порту і двох кораблів".

Новгород-Сіверська чоловіча гімназія. (1943 рік). На той час – Педагогічне училище.

Цікавим, буде дізнатися, що в районі мало знайдеться археологічних пам'яток, на яких би не залишили слід

Приміщення колишньої Новгород-Сіверської чоловічої гімназії (фото 2010 року)

маленькі літописці зі школи-інтернату. Перш за все – у придеснянських селах, де найбільше стоянок первісної людини, часів Київської Русі та інших епох: Комань, Чулатів, Дробишів, Араповичі, Путивськ, Юхнів, Кудлаївка, Мізин, Пушкарі, Смяч та інші.

А ще – розгорнуто небаченої сили листування з цікавими людьми, вченими, істориками, винахідниками, учасниками різних військових подій, космонавтами тощо. Одним словом, музей, що постав у школі-інтернаті, став результатом титанічної праці І. К. Коломійця, його вихованців, а також надійних помічників – колег-вчителів. Більше трьох тисяч людей за рік відвідували музей у інтернаті.

Подвижницька діяльність шкільного історика дозволила глибоко і всебічно вивчити та дослідити історію Н-Сіверської чоловічої гімназії від дня її заснування у 1789 році (ще як Народне училище). У фондах музею зберігалось декілька тисяч листів, повідомлень, газет, листівок, малюнків, афіш, картин, репродукцій, книжок та інших речових матеріалів. .

У 1974 році Радою Міністрів УРСР приймається Постанова про надання Н-Сіверській школі-інтернату ім'я К. Д. Ушинського. Основну вагу в даному рішенні мав факт наявності відомого на терені України шкільного музею.

Наукова, пошукова і дослідницька діяльність подвижника з Новгород-Сіверської школи-інтернату І. К. Коломійця знайшла зацікавленість у наукових колах сусідньої країни. Особливо це стосується досліджень всесвітньо відомих імен Ушинського, Сороки-Росинського, Чалого, Куліша, Самоквасова та низки інших авторитетних особистостей, що мали відношення чи до проживання у місті над Десною, чи до навчання у Новгород-Сіверській чоловічій гімназії до 1917 року.

У 1985 році видавництво "Радянська школа" випустило книгу "Коли оживає історія", у якій Іван Коломієць як досвідчений педагог-наставник, дослідник, краєзнавець узагальнив чверть вікову пошукову діяльність школярів.

Нажаль і 200-ліття Н-Сіверської чоловічої гімназії і 220-ліття не набули того рівня урочистостей, на які заслуговував один з найстаріших навчальних закладів такого типу на Лівобережній Україні. Розуміємо, що основною причиною цього є втрата разом з пожежею п'ятилітньої давнини відповідного духу, енергетичної сили.

Наприкінці 80-х років XX століття, напередодні 200-х роковин гімназії, І. К. Коломійця вдостоїли поважної відзнаки – медалі К. Ушинського за номером 552. І характерно, що ініціатива про нагородження педагога вийшла не від керівництва школи чи органів освіти, а з Міністерства освіти Російської Федерації.

Людське невігластво зруйнувало справжній музейний храм у школі. Натомість пробуджується національна свідомість представників інтелігенції, котрі хочуть докласти зусиль, щоб місто і надалі залишалось відомим як на українському просторі так і європейських теренах.

Земля Божої благодаті та високого українського духу

Не загубилися й у Сіверському краї перекази від мудрих людей про ймовірність першовідвідин Андрієм Первозванним новгород-сіверських пагорбів перед київськими. Можливо такі судження мають рацію і є ймовірними, адже з Півдня шлях Апостола міг пролягти спочатку через Сіверщину. Хоча наразі прихильників цього легендарного питання не багато, та все ж доцільно згадати про помітну силу цієї землі у процесі формування неперевершеного українського Духу.

Вежа Спасо-Преображенського монастиря (фото 1951 року)

Ще у польські часи Новгород-Сіверський стає церковно-освітнім центром у контексті заходів, окреслених королем Володиславом у виголошеному Привілеї від 18 лютого 1635 року, де йшлося про передачу Спаського монастиря ордену єзуїтів та про заснування єзуїтського колегіуму, школи костелу. Без сумніву, ці події перетворилися на потужний ідеологічний захід у поширенні впливу католицького духівництва. З цією метою і засновувався колегіум з латинською мовою навчання. І хоча, за вимогами привілею "духовенство греческой религии не должно иметь других школ, в которых бы обучали по латыни", діти православних не відсторонювалися від можливості навчання та отримання ґрунтовної освіти у Новгород-Сіверському колегіумі.

Пізніше, на початку 70-х років XVII ст., вже за часів втрати Польщею політичного панування над Сіверщиною, відкриється слов'яно-латинська школа, яка з часом, під орудою Лазаря Барановича дасть поштовх розвитку освіти у граді Чернігові, куди він переведе її у 1689 році. Тут постане 1700 року чудовий навчальний заклад – Колегіум, учбовий процес якого єпископ Баранович розглядатиме як предтечу Києво-Могилянської академії. А Новгород-Сіверський долучається до поширення фундаментальних академічних знань європейського ґатунку у масштабі всієї України.

Приємні враження у відвідувачів архітектурного комплексу Спасо-Преображенського монастиря залишає Будинок бурси, поставлений у ті ж роки другої половини XVII ст. Привертає увагу всіх, хто розуміється на архітектурі,

Для учнів слов'яно-латинської школи в 1657-67 роках будується бурса

особливість конструкції, яка передбачала наявність відкритих аркад-галерей, що зустрічалися доволі часто у будівлях дерев'яної архітектури.

А гетьман Б. Хмельницький ще у 1657 році надасть Лазарю Барановичу універсал, за яким православна єпископська кафедра під його керівництвом поверне право володіння на все, що було прибрано колись до рук домініканцями та єзуїтами у межах Чернігівського полку, в тому числі і у Новгороді-Сіверському.

Харизматичний церковний діяч Лазар Баранович (1620 – 1694) вже 1674 року у старовинному монастирі відкриває друкарню, де впродовж п'ятиліття її діяльності побачило світ двадцять одне, вдале за оформленням, видання релігійно-просвітницького напрямку. Саме стільки, за словами дослідника старожитностей Чернігово-Сіверщини пізнього середньовіччя О. Б. Коваленка достеменно відомо за музейними колекціями. При цьому вчений акцентує увагу на тому, що друкарні головним чином друкувалися твори українських письменників українською та польською мовами – Л. Барановича, І. Галятовського, А. Бучинського, Д. Туптала (Ростовського).

Покої настоятеля Спасо-Преображенського монастиря XVI ст. Зараз тут розміщується Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник "Слово о полку Ігоревім"

Лазар Баранович (1620-1694)

На думку Олександра Коваленка, можна припустити, що у Новгород-Сіверській друкарні було надруковано "Буквар" для навчання грамоті у початковій школі. І до сьогодення у музеях Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського знаходяться прекрасні стародруки від місцевих майстрів з Подесення, про які названий дослідник висловлюється як за видання, "що являють значний книгознавчий та історико-культурний інтерес і свідчать про високий рівень розвитку культури у Новгороді-Сіверському у другій половині XVII ст.".

У 1679 році Лазар Баранович переніс друкарню до Чернігова, що було зумовлено певними проблемами

навколо особи Семена Ялинського – управителя установи. Ця людина виявилася недостатньо вмілим організатором. Про свої проблеми навколо важливої справи життя-функціонування першої на Лівобережжі друкарні, Лазар Баранович навіть відкриється у одному з листів від грудня 1679 року до Івана Мазепи. При всіх складнощах розвитку нової справи – книгодрукування, маємо говорити про непересічне значення події в історії міста.

Надбрамна вежа-дзвіниця з мурами Спасо-Преображенського монастиря

Серед достойників золотими літерами буде вписане й ім'я митрополита Арсенія Мацієвича. Життєвий подвиг митрополита з 2004 року знайшов місце у сонмі святих землі української, і є прикладом великого мучеництва у протистоянні з імперською силою часів володарювання у Росії Катерини II.

Арсеній Мацієвич (при народженні Олександер) мав з раннього дитинства приклад високо чесного українського життя у родині уніатського священика на Волині. 1715 року він добирається з польської частини України задля продовження освіти у Києво-Могилянській академії. А наступного року юнак Арсеній, який любить багато читати і занадто замислюватися над сенсом людського життя, мандрує до невеличкого містечка Новгорода-Сіверського, щоб оселитися у Спасо-Преображенському монастирі.

Адже йому добре була відомою добра репутація монастиря як надійної опори православ'я у слов'янському світі. Він знав розповіді сучасників, прочитав немало літератури про добу Івана Мазепи та володів достатньою інформацією про єпископа Лазаря Барановича. До старовинного деснянського міста молодий чоловік прибув, щоб прийняти у дев'ятнадцять років чернечий постриг від ієромонаха Геннадія і постати вже під іменем Арсенія.

Митрополит Арсеній Мацієвич

Знаємо, що на українському інтелектуальному подіумі XVII –XIX ст. можна знайти доволі імен, що пов'язані з чернецтвом. Тому що для бажаючих знайти місце у правдивій науці, чернецтво ставало значним напрямком ґрунтовної освіти тодішньої України. На цей шлях постав і монах Арсеній. Спочатку він ніс початковий клиросний послух – співав. А ще, за збереженими розповідями сучасників, у молодого

монаха, який прибув з Києва, була дуже відома місцевому люду бібліотека. А якщо додати до цього добре володіння голосом і знання латині, то виходить зрозуміле використання нового монаха на посаді вчителя риторики у монастирській школі. До речі, треба відмітити доволі високий рівень освіченості, який відділяв Арсенія Мацієвича як серед всієї братії монастиря, так і пізніше у колі Владик, особливо на терені Московії.

Новгород-Сіверський монастир прийшовся до душі монаху Арсенію, а так, за розповідями, залишеними прийдешнім поколінням, він полюбив його на все життя, проживши тут два роки. Місцевий люд збирався не раз на проповіді ієромонаха з не аби яким задоволенням. Духовні джерела підтверджують, що "дворічне перебування в українському видатному культурному центрі навчило його національній ідеології у поглядах на церкву і духовність. Бо після Новгорода-Сіверського він впевнено впродовж восьми років (1718 – 1726) студіював науку у Могилянській академії, де й проповідував.

Впродовж 30-х років XVIII ст. ієромонах Арсеній мав тяжку працю організації церковного життя у Сибіру. Багато чого з побаченого, як до речі, "кулачна культура" ніколи раніше молодим і освіченим служителем Бога не зустрічалось в Україні. Важкими випробуваннями у молитві пройшов отець Арсеній непростими дорогами Півночі, Соловецьких островів, беручі участь у підготовці морської експедиції до Камчатки.

10 березня 1741 року ієромонах Арсеній стає митрополитом Тобольським і всього Сибіру. Звідси розпочалися всі наступні життєві випробування, котрі мали закінчитися жорстоким фіналом в умовах далеко не толерантної влади Катерини II. А митрополит Арсеній, підписуючи напередодні хіротонії присягу, вніс, як справжній український церковник, власну правку до слів "обіцяю у всьому завжди коритися Синодові" такого змісту: "яка від Хреста і Апостолів походить через хіротонію". Таким дописом він натякав, що не збирається ніколи коритися ніякій владі у справах церкви, окрім церковної.

Бог відвів цій людині добрі стосунки з належним порозумінням з Єлизаветою Петрівною, двадцятиліття якої було взагалі достатньо щасливим часом розвитку церкви і України.

З приходом до двору німкені Катерини II ситуація змінилась, але найважливішим було непорозуміння, яке виникло на підґрунті ненависті імператриці до митрополита. Подейкували, що якось на зустрічі Митрополит Арсеній не маючи намірів вдаватися до лицемірства, наговорив їй "такого, що вона, заткнувши вуха, утекла". А при нагоді цариця доклала зусиль, щоб через систему неймовірних мук і знущань впродовж років знищити справжню совість православної церкви, уособленням якої і був владика Арсеній.

На останньому році життя, у Ревельській в'язниці (з 1768 року) Митрополита замурували у камері, повністю перекривши будь-який зв'язок із зовнішнім світом. І тільки у останні хвилини перед зупинкою життя великого просвітителя, до нього було допущено, після проламування входу, тюремного священика. Витримавши неймовірне пекло на землі, митрополит Арсеній Мацієвич тихо упокоївся

28 лютого 1772 року у фортеці – в'язниці Ревеля, щоб назавжди бути вписаним до лав справжніх мучеників нашої Вітчизни.

Коли Новгород-Сіверський постав як центр однойменного намісництва у межах Російської імперії (1781 – 1796), увібравши в свої адміністративні межі одинадцять повітів, занадто помітно виростає за європейськими мірками його внутрішня сила, як генератора українського життя у царинах освіти, культури та громадсько-політичної думки. Скоріш за все, більш виразної смуги активності величезного прошарку інтелігенції, що репрезентувала різні верстви населення, у наступні часи ми вже не зустрічаємо, власне як і все життя на декілька порядків знижує свою виразність та активність. Наш земляк О. П. Оглоблин не раз у дослідженнях говорив про вплив, який мали і доводили прикладом діяльності найкращі національно-свідомі сили. Ми вже робили акцент на ситуації, за якої родзинкою виступала присутність на теренах намісництва відомих діячів, серед яких помітною була постать богослова Варлаама Шишацького, архімандрита Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського та шанованого українським православ'ям митрополита Димитрія Ростовського (Туптала).

Димитрій Ростовський (Туптало), письменник, богослов, митрополит

Життя Варлаама (Григорія Степановича) Шишацького (1750 – 1821) виявилося непростим і навіть трагічним, якщо поглянути на його біографічні відомості у розрізі шляху від народження і до смерті. Архієпископом – він демонстрував неперевершені старання на ниві церковного життя разом з принциповою позицією у процесі відродження української національної церкви. Маючи гарну освіту після Переяславського колегіуму та Києво-Могилянської академії, високу ерудицію, він зміг у 26 річному віці очолити на ректорській посаді Переяславський колегіум, довівши відданість відродженню українства. У Новгороді-Сіверському на таких ідеологічних позиціях він навіть опинився серед прихильників місцевих "автономістів".

За російсько-французької війни 1812 року, маючи сан архієпископа Могильовського та Вітебського він зблизився з французами, побачивши саме у постаті Наполеона політика, здатного подолати Росію, а так і врятувати Українське православну церкву від повної втрати самостійності. Він навіть у молитвах бажав перемоги французам.

Рік же по вигнанні французів став найтрагічнішим у житті владики Варлаама. У Чернігові 1813 року його, за вказівкою Олександра I та рішенням Синоду, позбавляють сану та й призначають покарання у вигляді довічного заслання до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. На все подальше життя

краю Сіверського ця мужня і славна людина залишила по собі пам'ять у серцях новгород-сіверців.

У контексті розмови про відомого богослова з європейським мисленням Варлаама Шишацького, не можна обійти увагою облаштування у Новгороді-Сіверському єпархії у 1785 році, а значить і резиденції єпископа Новгород-Сіверського і Глухівського Іларіона Кондратовського. Єпархія, яка діяла впродовж 1785 – 1797 років, стала не тільки чинником повернення до першоджерел, а й поштовхом до посилення духовного життя. Тоді ж Кондратовський зміг створити Новгород-Сіверську Духовну семінарію, у якій на поважну посаду ректора запросив владику Варлаама. Відкриття великого духовного богословського закладу у місті на Десні опиралось на присутність вікових традицій у народній освіті, в тому числі і за влади Речи Посполитої. Отже виходить, що справа духовної освіти, а так і духовного відродження впродовж століть у краї не переривалась.

Цариця Катерина II, подорожуючи, відвідала місто взимку 1787 року, та надала пропозиції щодо переобладнання, покращення архітектурного обличчя та інших змін у Новгороді-Сіверському. За легендами, під їй стало зле від нестачі повітря у невеличкому соборі. Адже зрозуміло, що й тіснява шановним панством була влаштована достатня, щоб помітити проблему. Вердикт її після цього мав зміст вказівки про знесення старої за віком споруди Спаського собору і побудову нового храму. Відповідні роботи були доручені відомому майстру архітектури – Дж. Кваренгі, у підсумку яких впродовж 1791 – 1796 років і постав той храм, що є нині центральним в комплексі Спасо-Преображенського монастиря.

Як відмітив у своїх дослідженнях про духовний заклад В. Дятлов (Чернігів), – "у 1790 році тут працювало 28 вчителів, переважно вихованців Київської академії, Чернігівської і Переяславської семінарій ... Новгород-Сіверська семінарія у стислий термін стала одним із найбільших навчальних закладів Лівобережної України. У 1790 році тут навчалось 473 чоловіки…Діяльність … семінарії була недовгою. У вересні 1797 року її було закрито у зв'язку з ліквідацією Новгород-Сіверської єпархії".

Та й Лазар Баранович, з переїздом до Чернігова за причини переведення туди резиденції єпархії 1672 року, доручив справу великого будівництва та відновлюваних робіт у монастирі Михайлу Лежайському, який впродовж 1670 – 1699 рр. був архімандритом Спасо-Преображенського монастиря. Тепер вже настоятель взяв під контроль і очолив комплексні будівельні роботи. Сучасні знавці церковної архітектури разом з мистецтвознавцями допускають, що центральний храм монастиря, який саме тоді реставрувався, в наступні роки, після відповідних робіт, мав гарний вигляд у стилі бароко, і був схожим на залишений образ невідомим гравером з друкарні. На той же час, за висновками істориків і повідомленнями джерел, припадає будівництво виразного зразка оборонного мистецтва XVII ст. на Новгород-Сіверщині – мурованих стін, довжиною у 800 метрів навколо монастиря.

За Михайлом Лежайським короткий час ігуменом монастиря, полишивши помітний слід і пам'ять про себе, впродовж 1699 – 1702 рр. був Д. С. Туптало (1651 – 1709), який у молоді роки прийняв чернече ім'я Димитрія – пізніше митрополит

Димитрій Ростовський. В історію праведників української держави він увійшов не тільки як видатний митрополит, а й поважний проповідник, письменник, богослов. Вважається, що саме у Новгороді-Сіверському ним було створено III том "Житія святих", а після Спаського монастиря з Подесення він пішов на важке служіння на митрополичу кафедру в Ростов, де і тихо спочив під час молитви 1709 року.

Отже, впродовж XVII – XVII ст. у Новгороді-Сіверському стараннями майстрів-будівельників, архітекторів на сприятливому підґрунті оточуючого природного середовища та людської поваги до минулого постала велика група споруд, яким сам Бог велів у майбутньому стати окрасою містечка. Серед того, що дійшло до нас з цих прекрасних творінь людської мудрості, чи не найбільш вражаючим є ансамбль Спаського монастиря. На думку одного з провідних знавців давньої старовини Новгорода-Сіверського Г. Н. Логвина, "будівничі тут намагалися виявити ідею героїчності й величі. Споруди багато оздоблені декоративними прикрасами, виготовленими з лекальної цегли та кераміки. На баштах біля брами вміщені виконані в реалістичній манері рельєфи Богоматері – "Знаменіє". Ці рельєфи так полюбилися, що їх наслідують і в Чернігові, оздоблюючи відбудовану Єлецьку церкву та новозбудований колегіум." Та й у наш час, за будь якої пори року мальовничо виглядають башти та брами монастиря. І коли око відчуває неперевершеність досягнень місцевих майстрів, які вдало продовжили справу раннього середньовіччя щодо спорудження фортифікаційних укріплень.

А ми козацьку славу підіймемо!

Впродовж усієї доби радянської влади Новгород-Сіверський був обмежений щодо принципових можливостей використання багатющої історичної спадщини Козаччини. Все упиралось у конфлікт між бажаннями свідомих українців дізнатися про наріжні скрижалі вітчизняної історії та захисниками ідеологічних підмурків радянської системи. Комуністична влада як тільки могла оберігала доступ до відповідних першоджерел джерел Козацької історії. А ще була фальсифікація. Так і виходило, що історія козацького краю на теренах Новгород-Сіверщини мала присутність лише в епізодах участі українських козаків, отаманів та гетьманів у подіях прив'язаних до інтересів Росії, її царів та кількох місцевих козацьких авторитетів, які допомагали Петру I здолати у передмісті українського гетьмана І. С. Мазепу.

Козаків у Сіверській землі було немало. Саме місто називалось сотенним у складі Ніжинського і під знаменами Стародубського полків. Полк у Новгороді-Сіверському "уперше створений 1653 року з сотень Ніжинського полку – Шептаківської, Новгород-Сіверської, Ямпільської, Воронізької, Глухівської, Кролевецької, Новомлинської. Полковником був Коробка Юхим (Юно, Яхно), (1653 – 1654). У 1654 році за Переяславськими угодами цей полк як адміністративну одиницю ліквідували, а сотні повернули Ніжинському полку". Є відомості про короткотермінове перебування Новгорода-Сіверського у статусі полкового міста і

у 1668 році, "коли новгородський полк знову відновлено Петром Дорошенком і на короткий час виділено із Стародубського полку у складі двох Новгородських, Шептаківської та Топальської сотень на чолі з прихильником П. Дорошенка, полковником О. Урбановичем. От тільки хронологічно різні джерела сучасних досліджень не одностайні. А щодо козацької доби, то ще одну цікаву сторінку становить факт обрання у 1668 році в Новгороді-Сіверському гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного на "Чорній раді". За його гетьманства остаточно ліквідували полкову одиницю у Новгороді на Десні – у січні 1669 року. І вже до 1781 року Новгород-Сіверський залишався сотенним центром Стародубського полку. Хоча вплив козацького стану на життя міста впродовж останніх десятиліть XVII ст. поступово змінювався у напрямку підсилення ролі присутності російського фактору. Вже з 1665 року у місті розмістився царський гарнізон з чисельністю вояків до 300 чоловік.

Втративши за радянської влади козацькі храми, будівлі сотенної і полкової канцелярій, з десяток гарних архітектурних витворів зразків XIX – початку XX ст. у місті, ми все ж не загубили успадковану поколіннями пам'ять.

Маємо можливість пройти давньою Козацькою вулицею, де знайшла собі місце козацька слобода XVII – XVIII ст., побувати біля Спаського монастиря, де на Пушкінській теж жили представники героїчної доби, облаштувавши у свій час тут Підмонастирську слободу. Навіть за "Топографічним описом Малоросійської губернії 1798 – 1800 років" при згадці чисельності у місті Новгороді-Сіверському кількості будинків, віднесених до різних прошарків населення, називається "козачих п'ятдесят один", при тому, що всього будівель різної власності згадується 775. Також є згадка про чисельність населення, де говориться, що "жителів … всего: с монашествующими мужского пола тисяча восемьсот четырнадцать, женского две тысячи сто двенадцать душ…".

А діючий храм Успіння Пресвятої Богородиці (XVII ст.) до наших днів допоміг зберегти легенди, перекази, навіть звичайнісінькі балачки про той героїчний час, бо саме тут, нехай частково, але місцевість дає натяк на залишки майдану, який гомінко жив впродовж Гетьманщини.

"Собачий рів" – найбільш розгалужена багатокілометрова ярова система навколо міста Новгорода-Сіверського

У часи зростання козацького впливу, слави та звитяги у місті з'являється козацький цвинтар – Юринівське кладовище, де і почали ховати мешканців козацьких слобод. Так започаткувалися у місті традиції організованого поховання на кількох кладовищах, чого не було до XVII ст. Пізніше історію козацького кладовища продовжили поховання на тепер вже старовинному цвинтарі – Троїцькому. Впродовж століть, аж

до 1917 року тут ховали авторитетних городян, як Г. А. Рачинського, видатного музиканта XIX ст., князя В. Д. Голіцина, предводителя Чернігівського губернського дворянства, актора І. М. Уралова, знаного мецената і великого театрала А. А. Асінґа.

Є у місті людина, яку сучасники називають справжнім хранителем козацької слави, просвітителем та захисником української ідеї, виплеканої у століттях боротьби – В. П. Пашков. Ця людина є гордістю Новгорода-Сіверського.

Його знають як кобзаря-бандуриста, гарного просвітянина, носія найкращих українських чеснот на "зросійщеному" полі Сіверщини. Провідною темою творчості лірника є козацька тема. Свій родовід він веде від козака Северинка (по материнській лінії), який невідомо коли прибув у місто на Десні після ліквідації Запорозької Січі. До речі, батько пана Володимира – чи не єдиний з новгород-сіверської молоді у двадцяті роки минулого століття мав честь на студентській лаві у Київському університеті слухати наживо великих корифеїв літературної справи – професорів Миколу Зерова, Павла Филипповича, Олександра Оглоблина, а так ґрунтовно опанувати історичну науку та літературу пори, яка отримала назву "розстріляного Українського Відродження". З університетських років виніс вантаж знань, які знадобилися наступним поколінням Пашкових у вигляді неоціненного скарбу – української національної свідомості. Тому і струни його бандури набувають особливого звучання в день Героїв Крут, Пам'яті Івана Богуна, жертв Голодоморів та політичних репресій, а також за урочистих обставин відзначення героїчних подій, які відбувалися у козацькому краї в різні часи.

Вийшло так, що впродовж наповненого різноманітними подіями історичного часу Новгород-Сіверський пережив немало такого, що примушувало його розпочинати все своє життя з початку. Багато чого так і не вдалося повернути до реалій. Гинули люди, храми, будівлі, навіть змінювалося навколишнє середовище. От тільки на відміну від інших міст старої України у Новгорода-Сіверського завжди залишалася перевага, майже незмінна у часі, – міські природні ландшафти.

Серед місць, що постійно присутні у кадрі зміни сюжетів багатовікового і насиченого подіями міського життя, є північно-східне передмістя Новгорода-Сіверського. За останню тисячу років тут стільки відбулось цікавого, войовничого, загадкового, легендарного, що для переліку чи короткого викладу у вигляді хроніки подій з назвою дійових осіб, країн-учасників постане потреба у кількатомній епопеї.

У добу Княжу тут, найвірогідніше, проходив Путивльський шлях. Долиною Десни, під прикриттям від стихії, яке створювалось в умовах домінування над подорожуючим високих та обривчастих круч, пішому чи кінному рухатися ставало зручно і безпечно. У наші дні сюди вже "підійшли" крайні будинки міста, але один з найбільших і розгалужених ярів – Собачий, все ще вільний від активного залучення у господарську діяльність людини.

Проминувши широку долину рову саме у місці його виходу до Десни, ми опиняємося перед невеликим кряжем, що стрімко піднісся над рівнем Десни метрів на двадцять. Тепер перед нами розкинулося просторе поле, над яким ще здалеку помічають домінування великого Хреста у пам'ять загибелі у цьому краї козацького лицаря Івана Федоровича Богуна.

Хрест у пам'ять про загибель козацького полковника І. Ф. Богуна

Його встановили у 90-ті роки XX-го ст., коли країні не бракувало ентузіазму, оптимізму, впевненості у перемозі процесів відродження національної пам'яті. Дубовий Хрест додав символічності місцевості навколо.

За 300 метрів до Хреста Івану Богуну, з боку райцентру, зовсім близько від Десни, дорога роздвоюється, продовжуючи бігти у напрямку Команя, а ліворуч – прямує до переправи через річку. Історично це традиційно основний шлях з українського Подесення на етнічно наші землі сучасної Росії (Брянщина), а потім на Москву. Дорогою півтисячі років рухались армії різних країн. Чи не останніми тут пройшли безперешкодно через Десну та Віть по дерев'яному мосту броньовані машини Німеччини у серпні 1941 року. На диво оперативно, одягнувши однострої радянських енкаведистів, взяли німці, силами невеличкої групи військових, під контроль стратегічний об'єкт, побудований 1936 року.

А зо 300 років, восени 1708 року, у сусідньому через Десну селі Погребках, блукав знервований цар Петро I, який так і не зміг прийти до тями після відходу від нього І. С. Мазепи. Тож козацької, шведської, литовської, татарської, угро-фінської крові тут забагато. Хоча історія не завжди залишає у століттях свій виразний слід.

Крокуючи шляхами непростого XX ст.

Центр міста з фото поч. XX ст.

Початок XX-го ст. став для Новгорода-Сіверського зовсім не перспективним проміжком історії. Економіка не демонструвала піднесення, повторюючи долю інших провінційних містечок Чернігівської губернії. Наразі важко говорити про причину такої болісної несправедливості, яка, з'явившись в кінці XIX ст. у вигляді втрати містечком своєї минулої слави, протримала його у напрузі відсталості все XX ст., не обіцяючи при цьому жодних натяків на економічне зростання і в новому тисячолітті.

Звичайно, болісним для міста стало урядове рішення царя Павла I про скасування 1796 року Новгород-Сіверського намісництва. Тому, що добре відомими, вже за

У центральній частині міста. Вулиця Губернська. Готель "Центральний". З фото поч. XX ст.

часів недалеких від сьогодення, стали приклади втрати життєздатності сільськими і міськими населеними пунктами, які переходили від статусу центральних до звичайнісіньких периферійних. Жодний зі "скорочених" районних центрів так і не зміг подолати таку собі несправедливість, пов'язану зі зміною статусу. Схоже трапилось і з Новгородом-Сіверським наприкінці XVIII ст., коли водночас із втратою адміністративного статусу губернського центру зникла Новгород-Сіверська єпархія, окремі навчальні заклади. Не набравши обертів, припинилися розмови про відкриття у місті університету.

Ось і вступив у двадцяте століття один з колишніх центрів історичного, культурного, просвітницького життя Лівобережної України економічно ослабленим містечком. Хоча і до більшовицького перевороту Новгород-Сіверський продовжував триматися на славі часів княжих та козацької доби. Це помітно вже при спробі початкового огляду міських вулиць центральної частини або при знайомстві зі світлинами міста у старовинних альбомах кінця XIX – початку XX ст.

Торгівельна частина у центрі міста. З фото поч. XX ст.

Коли б вам довелось піднятися на висоту пташиного польоту над старовинною частиною Новгорода-Сіверського (а це три десятки вулиць та завулків з більше ніж ста п'ятдесяти), то око помітило б специфічну особливість його планування. Схоже навряд чи можна знайти на теренах Чернігівської області, хіба що окремі деталі нагадають про себе у планах Чернігова, Любеча, Ніжина, Прилук чи Остра. Тут кожна складова топографії прив'язана до місцевості, виглядає практично і доцільно – по-європейськи. Схоже, що питанню архітектурного порядку в містах влада

На схилах Новгород-Сіверських узвозів. З фото кінця XIX ст.

Вид з центральної площі міста на Торгові ряди (кінець XVIII – початок XIX ст.)

надавала великої уваги. Недаремно знаходимо повідомлення у кількох дослідженнях, що план міста Новгорода-Сіверського у 1805 році затверджував Олександр I, а наступник його –Микола I повертався до цієї ж теми через тридцять років – 1833, розглядаючи на столі у царському палаці папір з кресленнями вулиць, узвозів, завулків, майданів міста. Дослідник С. Воїнов наводить приклад принципового підходу місцевої влади до вимог у забудові міста, коли затвердження права на будівництво помешкання одного з поважних жителів міста-купця Григорія Цапеницького зайняло кілька років.

Історія не залишила імен осіб, відповідальних за впорядкування вулиць міста у часи пізнього середньовіччя чи нової доби, а тому уявити повністю вигляд населеного пункту є справою занадто непростою. Хоча, виходячи з доволі офіційних джерел, як то "Топографическое описание повета Новгородско-Северского", можна дізнатися, що вже на 1798 – 1800 рр. місто мало одинадцять вулиць з назвами та сімсот сімдесят п'ять будинків.

Зрозуміло, що конфігурація вулиць, майданів, завулків, інших складових міської топографії є явищем відносно сталим. В той же час, на прикладі Новгорода-Сіверського маємо можливість спостерігати кілька десятків вулиць, на які впродовж останніх двох століть вплив людини і часу не був таким болісним, як в інших містах. От і залишаються приклади живого втілення класичного підходу до справи містобудування з боку тодішніх архітекторів.

Місто на Десні у далекі часи відвідували перші особи тих держав, до складу яких входила Чернігово-Сіверська земля. Вони були дуже різними особистостями у всіх відношеннях: як за власним характером, внутрішнім станом душі, освітою, вихованням, рівнем національної свідомості. Бачило місто князів, гетьманів, королів, царів, імператорів, навіть самозванців. Кожен з них у різний спосіб – залишив слід у Новгороді-Сіверському свій слід.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці XVIII ст. з частиною козацького майдану

Основний архітектурний підмурок сьогоднішнього райцентру у центральній частині складає забудова кінця XIX – початку XX ст.

Важко уявити вигляд торгівельної частини міста за зникнення будинків названого періоду, які і через сто п'ятдесят років займають у житловому фонді помітне місце.

Сама ж центральна частина, яка у Новгороді-Сіверському є виразною, формувалася на зорі XX ст. І через 100–150 років після формування, вона відрізняється архітектурно від інших районних центрів Чернігівщини і навіть України.

Чого тільки варті споруди Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, Жіночої гімназії, Торгові ряди та склади, Микільська церква, Спасо-Преображенський храм, Тріумфальні ворота (Брама), Будинок типографії, Будинок купця Медведєва, Будинок земства; тощо.

Те, що залишилось не в такій вже і великій кількості зі зразків міської архітектури, доводить нинішньому поколінню турботу попередників про красу життєвого простору, який освоювався городянами багато років тому.

Показово, що найактивніший період розвитку Лівобережжя напередодні Першої світової війни (1914 – 1918 років) у складі Російської імперії проявив себе у господарстві Новгород-Сіверщини прохолодно і мляво. Виключенням стало хіба що пожвавлення ринку крейди та вапна, до якого підключився Новгород-Сіверський повіт, продовжуючи вікові традиції виробництва найважливіших складових у будівництві. У місті, не дивлячись на різні перепони, на початку XX ст. на майже півсотні вулиць стояло близько п'ятдесяти кам'яних будинків (при загальній чисельності 1314 одиниць – на 1910 рік).

Між іншим, це був час чи не найвдалішого використання шляху Десни для перевезень різної промислової, сільськогосподарської та будівельної продукції вверх та вниз водою – до Брянська, Чернігова, Києва та міст на Дніпрі. У Новгород-сіверській окрузі "за даними земства нараховувалось у 1894 році тринадцять пунктів з вапняними заводами", на яких у різні сезони діяло до 60 обпалювальних печей (вапнянок).

Такі підприємства існували у селах Гірки, Юхнів, Путивськ, Араповичі, Дробишів, Чулатів, Домотканів. У невеликих кар'єрах вручну видобували крейду. Певну частину у спеціальних печах-вапнянках спочатку на дровах, а потім на вугіллі випікали у вапно, яке після гасіння перетворювалось на міцний засіб будування. На підприємствах працювало від десятка до декількох десятків людей. І діяльність їх продовжувалась у Подесенні до середини XX ст. Останнім, таке невеличке підприємство закрилось на узбережжі Десни біля Араповичів у 90-х роках (існувала така організація як "Заводоуправління цегельних заводів").

З 1927 року запрацювала промислова артіль по виготовленню будматеріалів на крейдяній сировині, яка започаткувала створення в 1930 році вапняного заводу ім. Артема на невеликій відстані від міста. Тут видобували крейду та виготовляли вапно, цеглу, черепицю.

Коли 1941 року на Новгород-Сіверщину прийшли німці, то одразу ж взялись за використання крейди і вапна. Від передмістя Новгорода-Сіверського – "Красна Гірка" – миттєво проклали вузькоколійку до Шостки. Стали сировину возити на пороховий завод та інші підприємства окупованої України. Через Десну силами

дітей та жінок Горбова, Юхнова, Путивська побудували за листопад-лютий 1941 – 42 років здоровенний, під кілометр завдовжки, залізничний міст, а біля Красної Гірки – водокачку для паровозів. Два роки працювала вузькоколійка, до останніх днів перебування німців у Новгороді-Сіверському.

У мирний час, зразу ж після війни, знов згадали про сировинні можливості району. Країна являла собою суцільні руїни і потребувала багато будівельних матеріалів. На місцях більш зручних для ручного видобування крейди, тобто там, де гірська порода виходить на поверхню, поставили невеликі виробництва, основу яких, як і двісті років тому, складала піч-вапнянка. Коли у Чернігові у 70-ті роки XX ст. збудували комбінат з виготовлення силікатної цегли, три десятиліття Десною на баржах до обласного центру відправляли крейду з хутора Путивськ, де працював кар'єр Новгород-Сіверського "Заводоуправління будівельних матеріалів". За ці роки її надійшло на комбінат до двох мільйонів тон.

Біла сировина з Новгорода-Сіверського, зручність її транспортування – зробили можливим масове будівництво у Чернігові та Києві впродовж 70-х – початку 90-х років минулого століття.

Піч вапновипалювальна (вапнянка), використовувалась до 70-х років XX ст.

Сьогодні вапно на підприємстві у Новгороді-Сіверському не виробляється, але люди, які знаються на незамінних властивостях матеріалу, використовують його у приватному будівництві.

Щодо інших напрямків промислового та напівкустарного розвитку міста на зламі двох останніх віків тисячоліття, та треба зауважити про відсутність системної статистичної фіксації кількісного складу підприємств, виробництв, промислів. Але аналіз різнопланових джерел чи посилання на дослідження краєзнавців, військових, істориків як то Рклицького, Домонтовича, Семенова та спогади старожилів, викладені у нарисах місцевих аматорів на ниві старожитностей – Санжари, Кедуна, Хоткевича, тощо – свідчать про роботу у місті кількох цегляних, шкіряних, маслобійних заводів, а разом і з переробки коноплі на волокно – до 20 виробництв, на яких працювало до 200 робітників. Залишалися у роботі кілька десятків традиційних ремесел та промислів.

Водним плесом, з весни і до льодоставу, повільно рухалися спеціальні судна – байдаки (барки), котрі везли від Новгорода-Сіверського немалу кількість різного краму, де за номенклатурою переважали крейда, вапно, лісоматеріал, пенька, пісок, камінь, інше добро.

За віковою традицією недалеко від старовинного Дитинця місто мало річковий причал. До нього і пришвартовувалися пароплави, що з 1898 року вийшли на

Пароплав "Чикаго" на фоні Новгород-Сіверського

маршрут Чернігів – Новгород-Сіверський – Чернігів. Аж з Дніпра приходив пароплав "Чикаго". А у 1914 році, напередодні Першої світової війни, на Десні у районі Новгорода-Сіверського проводили розчищення річища.

Головні продукти транспортування розходилися у всі напрямки від міста. Так, наприклад, багато вапна потребувала цукрова галузь, підприємствами якої обростали сусідні повіти Чернігівщини (теперішня Сумщина, південь Чернігівщини), інші регіони, де масово вироблявся цукор.

В кінці XIX ст. Новгород-Сіверський отримав можливість відійти від форми класичної окраїни України. Зусиллями підприємливих людей виявилось можливим прокласти залізничну колію, яка з'єднала місто через сусідню Семенівку з Новозибковом. Тепер місто, частково розв'язавши транспортну проблему, зайняло значно потужніші позиції на всеросійському ринку. До того ж, залізниця з'єднала Новгород-Сіверщину з південнішим зерновим, цукровим та олійним краєм України, бо її продовжили аж до Десни, відкривши за вісім верст невеличку станцію – Горбів.

А за Десною, станцією Пирогівка, розпочиналася вузькоколійка до Конотопа, прокладена 1893 року.

Річка Десна більше двадцяти років являла собою природну перепону для організації постійного сполучення на лінії Новгород-Сіверський – Шостка – Терещенська – Конотоп. На річці працював поромний перевіз. У 1916 році закінчили будівництво великого, близько 800 метрів завдовжки, залізничного мосту, який впевнено пропрацював до осені 1919 року, аж поки не був спалений Новгород-Сіверськими більшовиками задля недопущення переходу через Десну ескадрону кінноти білої армії А. Денікіна.

Цієї пори місто займало площу більше 35 км^2 при населенні до 12,5 тисяч людей. Змінюючи межі, воно вийшло за традиційні контури топографії середньовіччя. Тепер городяни ставили помешкання все частіше вздовж старих доріг: по Чернігівському шляху, до "Крутої дебрі", напрямком на с. Домотканів.

Та все ж таки периферійний статус Новгорода-Сіверського хоча і гальмував

В'їздний знак перед селом Горбовом – колишньою вотчиною Новгород-сіверських князів династії Ольговичів. (XI – XIII ст.)

економічне зростання міста, розвиток соціальної структури, та зупинити формування національної свідомості населення не міг.

Городяни мали можливість достатньо часто знайомитися з гостями, які репрезентували найкраще того часу у театрі, археології, у історичній науці, етнографії, літературі, інших царинах гуманітарної сфери. Новгород-Сіверський цієї пори являв собою приклад дивного поєднання економічного занепаду, небувалої гуманітарної активності та виразної патріархальності. Хто зна, у якому б напрямку і надалі рухалось життя містечка, якби не зміна суспільно-економічної системи, породженої більшовицьким переворотом 1917 року.

Натомість найдовше, на рівні європейських стандартів, знаходилось культурне життя повітового центру. Друковані джерела подають інформацію про присутність у краї на початку XX ст. Є. Б. Вахтангова, І. М. Уралова, – відомих артистів столичних театрів Російської імперії. У місті і у повіті активно діяли осередки "Просвіти", певні заходи з розвитку культурно-просвітницького життя впроваджувало земство, бібліотеки. 24 лютого 1915 року учнями Новгород-сіверського повітового училища підготовлено концерт до 101 роковин від дня народження Т. Г. Шевченка.

А ще немало просвітницьких справ робили серед населення міста та сіл слухачки Жіночих дворічних педагогічних курсів, які і під час Першої світової війни не переривали навчальний процес. Вони приймали на навчання випускників 7-го класу Жіночої гімназії, яка в ту пору займала одну із найгарніших у місті за архітектурою будівель – нині приміщення гімназії №1. Про навчання і подальшу роботу молодих слухачок Жіночих курсів залишила спогади випускниця жіночої гімназії та курсів 1915 року Г. З. Іваницька (1895 р. н.) своєму синові І. І. Іваницькому.

Г. З. Іваницька – молода вчителька початкових класів, випускниця Жіночих дворічних педагогічних курсів (фото 1917 року)

Помітний слід на довгі роки залишив приїзд окремих талановитих особистостей рівно як і чисельних труп артистів. Навіть за радянського періоду у Новгороді-Сіверському за традицією, аж до 70-х років XX ст., працював популярний на Сіверщині самодіяльний драматичний театр.

А влітку 1911 року на гастролях у Новгороді-Сіверському перебувала трупа московського Художнього театру на чолі з Є. Вахтанговим, де зіграли дванадцять вистав. Гастролі продовжувалися більше двох місяців. Атмосфера спілкування з публікою у селах повіту щиро вразила відомого у майбутньому російського театрала. Гастролі продовжувалися, а Вахтангов в одному з листів іншому поважному режисеру, літератору та громадському діячеві Росії Леопольду Сулержицькому вже повідомляв про

найкращі враження від щирого прийняття вистав глядачами: "публіка задоволена, ходять на вистави з бажанням. Було вже три повні збори… Під час гри знайшов багато нових ситуацій, нових хвилювань…".

Отже, можна зробити висновок про існування у місті над Десною сталих театральних традицій. І прикладом стає гастрольна діяльність у краї не тільки названого актора, а й місцевого корифея драми Анатолія Ассінґа, який власним авторитетом серед друзів акторів-професіоналів завоював популярність і славу такого рівня, які дозволили працювати на рівних акторам Новгород-Сіверського драматичного гуртка та трупи Московського Художнього театру. Саме Анатолій Ассінґ запросив літом 1911 року відомих вже у Росії Є. Вахтангова, А. Дикого, С. Бірма та інших артистів МХАТу з Москви до Новгорода-Сіверського.

Випуск 1915 року Жіночих дворічних педагогічних курсів, перший навчальний рік (1915 – 1916)

Ще років двадцять тому живі були очевидці гастролей московських артистів разом з місцевими аматорами сцени з "Народного Дому" на чолі з Анатолієм Ассінґом при відвідинах сіл Горбова, Кірова. В майбутньому актор І. М. Уралов вирішив назавжди оселитися у Сіверському краї над Десною. Та життя митця виявилося недовгим. 1920 року "великий народний артист", як його назвав журнал "Театр и искусство" за 1905 рік, віддав душу Богові, упокоївшись на Троїцькому цвинтарі серед могил поважних городян, кроків за п'ятдесят від стін Спасо-Преображенського монастиря. Його могила стала однією з небагатьох, що залишились у міському парку, закладеному на поруйнованих більшовиками надгробках у 30-ті роки XX ст.

Будинок купця Медведєва (кінець XIX ст.) Сьогодні тут розміщуються міська дитяча бібліотека та міська бібліотека для дорослих

Великого авторитету у Новгороді-Сіверському набула за більш, ніж сто років активної діяльності бібліотечна справа. Її продовжувачами і тепер є справжні фанати просвітництва. А всього, на думку дослідників, впродовж XIX – XX ст. у місті перебувало за десяток різних бібліотек – від помітних на історичному тлі приватних з тисячами примірників книг, як у родини Судієнків, до монастирської, гімназійних, земських, громадських… Навіть нинішня Новгород-Сіверська міська може вважатися

Будівля колишнього готелю "Центральний", 1898 року

продовжувачкою Новгород-Сіверської громадської бібліотеки 1899 року. А ще – функціонували бібліотеки громадських організацій, гуртків, союзів. Відомо, що чимале книжкове зібрання мала єврейська громада, яка тієї пори – на рубежі віків, якраз і сягала найбільшого відсотку своєї чисельності у загалі міського населення.

Місто ввійшло у XX ст. невеликим населеним пунктом, на якому дійсно помітним шаром лежала печатка патріархальності. Недарма, подорожуючи Сіверським краєм, письменник, історик Дмитро Дорошенко висловив доволі цікаве порівняння побаченого у місті над Десною з часами значно давнішніми, яке, до речі, і сьогодні часто є справедливими у погляді на зовнішню характеристику буденного життєвого укладу сучасного міста і його мешканців. І про убогість містечка, і про відсутність фабрик і заводів – все вірно на підґрунті побаченого зафіксував наш земляк.

В цей же час у місті ведуться активні будівельні роботи у центральній частині. З'являються муровані будинки, що належали заможним і авторитетним городянам. Вулиця Губернська стає виразною за своїм архітектурним обличчям. Купець Медведєв будує споруди, які нажаль не збереглися у більшості своїй до наших днів, але те, що лишилося, демонструє архітектурний смак купецтва міста, бажання до меценатства, яке і знайшло свій прояв у потужному будівництві для міських потреб. Місцеве купецтво, дворянство, спадкоємці шляхти, козацтва двох попередніх століть за духом своїм не забули місії благодійництва і меценатства, а тому у XX ст. Новгород-Сіверський, як і личило невеличкому європейському центру, вступав з введенням у експлуатацію залізничної гілки від Новозибкова на кошти дворянина А. М. Косовича, будівництвом водогону та електростанції директором Громадського банку Василем Цапеницьким. На кошти меценатів було облаштовано початкові училища, ремісницьке училище, дитячі садочки.

1898 року, за рішенням повітових земських зборів та міської Думи від 1896 року, відкривається готель "Центральний", побудований місцевим архітектором І. Лошаковим. Його господарем і став купець Медведєв. Це приміщення й донині у певній частині виконує свої первинні функції – на другому поверсі працює готель "Пасвірда". А у напрямку до

Новгород-Сіверська міська рада (до 1917 року приміщення Н.-Сіверського земства)

Тріумфальних воріт цією ж вулицею Медведєв поставив ще один помітний зовнішнім виглядом будинок, який і в наш час вдало виконує культурно-просвітницькі функції. Тут працюють дві міські книгозбірні – дитяча та бібліотека для дорослих.

Вже у 1900 році повітове страхове товариство виділило 100 тисяч карбованців для будівництва у місті водокачки, водогону та електростанції. Головою повітового страхового товариства був М. Цапеницький, а будівництвом об'єктів керував Мельник. Через два роки електричну станцію з паровою машиною "Компаунд" ввели у експлуатацію. Водогін запрацював разом з живленням центральних вулиць міста електрикою. Коли електрична станція перейшла на постійний і надійний режим роботи, її з 1915 року взяла під опіку міська управа на чолі з В. Жадкевичем.

Не так давно цікаві розвідки дослідниці Л. С. Перелигіної (Київ) дозволили значно розширити інформаційне поле навколо постаті М. І. Сорокіна – військового інженера, конструктора, винахідника. Тепер ми знаємо, що на початку XX ст. М. І. Сорокін займався дослідженнями та конструкторськими розробками літаків на заводі у Ризі, який у 1912 році очолив тепер всесвітньо відомий конструктор І. І. Сікорський.

М. І. Сорокін – винахідник, авіаконструктор

Іван Сорокін зацікавився можливостями винайдення моделі гвинтокрила подовжньої схеми. Привертає увагу організація такої роботи з проведення досліджень впродовж 1911 – 1914 років у Новгороді-Сіверському – місті, де він народився і жила його родина. Робота у невеличкому місті на півночі Чернігівської губернії була важливою для подальшого розвитку конструкторської ідеї у майбутньому літакобудуванні, а тому привела сюди на ту пору ще молодих, а у майбутньому – відомих світові майстрів-конструкторів Івана Сікорського та Б. Юр'єва до свого колеги. А старожили Новгорода-Сіверського розповідали про Івана Сорокіна як про першого у місті власника автомобіля та про його участь в організації приватних автомобільних перевезень пасажирів по місту, та на маршруті "Новгород-Сіверський – станція Пирогівка" до будівництва мосту через Десну у 1916 році. На жаль, як і у багатьох інших талановитих і неординарних особистостей XX ст., доля Миколи Сорокіна теж у значній мірі виявилася трагічною, бо і до нинішнього часу так і не з'ясовано всі обставини його життя і смерті.

І. Лоссовський (1881-1925) – фундатор польської авіації

Також у місті на Десні 21 червня 1881 року народився Іполит Лоссовський, який став одним із фундаторів

російської авіації. У 1916 році він був заступником командуючого Російською авіацією, а з моменту формування Польської держави – першим командувачем Військово-повітряних Сил Польщі. Помер Іполит Лоссовський 10 лютого 1925 року. Посмертно йому було присвоєно військове звання бригадного генерала. На підґрунті аналізу однієї зі світлин столітньої давнини, зробленої фотомайстром у Новгороді-Сіверському, Л. С. Перелигіна допускає можливість того, що "Іполит Лоссовський і Микола Сорокін товаришували ще дітьми. І тому не дивно, що І. Лоссовський у 1911 році не міг не приїхати до рідного міста, щоб ознайомитися з роботою свого товариша, а ще й тому що вона була пов'язана з авіацією".

Генрі Давидофф (1906-1994), бізнесмен, власник бренду сигар

Помітною особливістю містечка на Десні впродовж декількох століть, ставала його терпимість на етнічному рівні до співіснування титульної нації з представниками інших етносів. Відомо, що на кінець XIX ст. разом з українцями проживали у місті євреї. І їхній прошарок серед чоловічого населення шкільного віку сягав за 31 %. У багатолітній хроніці подій майже не зафіксовано прикладів виразного нетерпіння, конфронтації та конфліктів на національно-релігійному підґрунті. Євреї років за сто до Першої світової війни розселилися окрім міста і по селам, як і цигани. Прикро, але під час гітлерівської окупації більш ніж 170 представників єврейської національності було розстріляно. І тут є доречним назвати ім'я, зовсім забуте у Новгороді-Сіверському тими ж представниками єврейської громади, з якою себе ідентифікують до двохсот людей з теперішніх мешканців міста. Мова йде про непересічну особистість XX ст., яка неймовірними зусиллями, невтомною працею і, можливо, безліччю додаткових якостей, рис характеру та особливістю генного спадку зробила самого себе тим, хто стане відомим на всю Європу. Йдеться про родину Хилеля та Рахили Давидових з Новгорода-Сіверського, у яких 11 березня 1906 року народився хлопчик Зусі-Мейер, якого пізніше називали просто – Зіно, а от в історію найуспішніших бізнесменів Європи він остаточно увійде як Генрі Давидофф.

Він прожив велике, цікаве, складне і раціональне, як для прикладу любителям бізнесу і серйозної справи життя, – від 1911 року еміграції з України з батьками у Швейцарію і аж до спочину 14 січня 1994 року. Зіно Давидов (Генрі Давидофф) – колись маленький хлопчик-єврей з Новгорода-Сіверського, який потрапив з батьками до Західної Європи, а потім, подорожуючи у пошуках щастя до Франції, Аргентини, Куби і, знов таки повернувшись до Женеви, мабуть і не здогадувався, що саме йому випало стати відомим "королем сигар", а Женеву, як кажуть його біографи, зробити знаною через тютюн, у всій Європі. Був і такий шлях з Новгорода-Сіверського до європейського визнання.

Від більшовицького перевороту і до сьогодення

Радіо ще не з'явилося у Сіверському краї, газети щоденно не виходили, а тому, за свідченням очевидців, пересічні городяни дізналися про падіння царського столу у лютому 1917 року, а за півроку і про захоплення влади більшовиками далеко не відразу. Хоча у полоні неспокою повіт жив вже не один день, тиждень чи місяць.

Відсутність у місті впродовж періоду зростання капіталізму найголовнішої складової у ширенні комуністичної утопії – чисельного пролетаріату, позитивно вплинула на відносно спокійний розвиток повсякденного життя у Новгороді-Сіверському впродовж року – від весни 1917 і аж до літа 1918 року. Хоча прояви напруги з'являлися, в тому числі восени 1914 року, коли повітом почали ширитися відомості про початок Світової війни, котра суперництвом між супротивними імперіями втягнула і український простір у свій хід подій. У Новгороді-Сіверському приймали поранених, для чого і відділення при лікарні відкрили. А міська влада паралельно займалася і низкою інших непростих питань, таких як зупинення швидкого ширення алкоголізму, накручування спекулянтами цін на сіль тощо.

Більшовики у повіті та місті не відрізнялися організованістю та згуртованістю на момент "так званої соціалістичної революції", не маючи помітної підтримки. Натомість млявість у діях Української Центральної Ради у Києві за багатьма напрямками внутрішньої політики не дозволяла на периферійних окраїнах органам влади провести послідовні і принципові заходи щодо підтримки національної влади. Хоча і Міська Дума і повітове земство у Новгороді-Сіверському були до останнього принципово налаштовані проти "совєтів". А радянська влада у краї буде проголошена, хоча і не надовго 6 січня 1918 року, після входження до міста червоногвардійських загонів у процесі інтервенції з Радянської Росії.

Дзвони пам'яті…

Положення містечка на близькій відстані від лінії кордону, що розмежовував позиції УНР з одного боку, а з іншого радянську Росію, впливало на відчуття присутності у просторі прояву російського чинника, а з іншого виробляло певну дезорієнтацію свідомості громадськості відносно самоідентифікації на національному підґрунті. Це буде стосуватися як подій першої так і другої радянсько-українських війн Росії з УНР. Саме ж місто у поліському регіоні набирало ознак особливого пункту – впритул наближеного до "нейтральної зони", яка і проходила вздовж Десни якраз північніше Новгорода-Сіверського і в яку входило п'ять волостей Новгород-Сіверського повіту.

Після закінчення в Україні визвольних змагань і остаточного укріплення радянської влади, про Новгород-Сіверський, як місто історичної минувшини, було

забуто на всіх владних рівнях. І тому проміжок часу до Другої світової війни ставав періодом певних експериментів совєтів щодо будівництва "світлого майбутнього".

З розмахом пішли у наступ на церкву, потрощивши куполи та ікони, закрили гімназії та зрівняли на багатогектарному просторі поховання декількох століть Троїцького цвинтаря. Натомість, в процесі модних у 20 – 30-ті "комуністичних суботників" впродовж 1935 – 37 років меморіальне кладовище перетворили на зону відпочинку – з футбольним полем, атракціонами, сквером. Ідеологічні заходи у Новгороді-Сіверському, за сотні кілометрів від Чернігова, Києва, а тим більше від Москви часом геть затьмарювали голови напівграмотним натхненникам нового життя, яким хотілось швидше здійснити нові впровадження задля наближення "нової ери світлих років".

Вони наполегливо руйнували храми. Ось тому нам і залишилось у спадок, після відходу у небуття Радянського Союзу всього чотири вцілілі церкви: Успенський собор, Микільський храм, Спасо-Преображенський собор та Петропавлівська церква. А столітні фотографії далеких років знайомлять нас з розкішними будівлями новгород-сіверських храмів, які оберігають спокій міста та генерують потужну енергетику. Тільки пам'ять залишилась про Благовіщенську церкву (1723), церкву Святого Георгія (1778), Варваринську (1781), Хрестовоздвиженську (1935), Покровський храм (1766), Троїцьку (1848) на цвинтарі, храм Всіх Святих (1766), церкву Святого Юрія (1844), Тюремний храм (1871), Іллінську церкву, Воскресенську церкву (1601), храм Петра і Павла, прибудову до Воскресенської церкви (1779).

У 1930 році навіть Народний комісаріат освіти УРСР вимушений був втрутитися у справи, що відбувалися у нашому краї, щоб "зірвати спробу Новгород-Сіверського виконкому викинути на металобрухт десять дзвонів 17-18 століття Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря".

Яскравим вогником наприкінці 20-х років засяяла серед комуно-більшовицького культурного занепаду ініціатива справжніх подвижників у місті щодо облаштування устаткованого і побудованого за всіма правилами краєзнавчого музею, який до цього існував на аматорському рівні-від справи приватних осіб і до частої зміни розташування. З 1929 року музей запрацював у приміщенні колишньої Бурси у монастирі, зайняв більше десяти кімнат під експонати. Нинішні науковці з музею називають 40 тисяч експонатів напередодні війни. Німці багато чого знищили, та найголовнішою втратою стала загибель у тюрмі НКВС першого директора, вчителя, великого краєзнавця С. Гапеєва, якого було звинувачено у "пособничестве" ворогам, за те, що намалював, перебуваючи у скрутних обставинах, портрет Гітлера, який висів на Красній площі Новгорода-Сіверського у період окупації. А ще, за спогадами його учня А. Бородіна, – "він написав брошуру "Історія Новгорода-Сіверського".

Напередодні Другої світової війни разом з усім районом Новгород-Сіверський перетворився на звичайнісінький сировинний придаток великої радянської імперії. Найпомітнішим показником життя міста цієї пори було хіба що зростання чисельності його населення, яке за даними обласних партійних органів 1936 року сягнуло вісімнадцяти тисяч людей. Різке збільшення чисельності, у порівнянні до показників 1926 року (майже у два рази), пояснюється активною міграцією до міста

впродовж 1933 – 1939 років сотень родин на постійне проживання, з надією порятунку від голодної смерті у випадку повторення Голодомору 1932 – 1933 років, який по собі на Новгород-Сіверщині залишив трагічний спомин, забравши у могилу кілька тисяч людей. І наразі ще живі люди, які незгасимою пам'яттю своєю бережуть у свідомості події трагічних років. Кілька фактів голодної загибелі людей у місті бачив 90-літній старожил Сергій Іваницький. На ту пору, за його словами, їхній невеличкій родині вижити вдалось лише за рахунок вимінянного борошна у Росії за папір, який у рулоні зберігався вдома ще від часів дореволюційних, бо і батько і мама працювали вчителями народних училищ.

Скульптурна композиція в пам'ять 20 тисяч військовополонених, загиблих у Новгород-Сіверському таборі 1941-1943 років

Пройшовся містом у трагічні тридцяті роки меч кремлівських тиранів, загубивши немало життів представників різних груп населення, серед яких найбільш враженою виявилась творча інтелігенція, лікарі, вчителі, селяни. Тільки напередодні розпаду Радянського Союзу, під час "перебудови" 80-х років ХХ ст. ми почали дізнаватися правду про час страхітливих репресій проти власного народу. А сьогодні – вже знаємо, як безвинно загинули люди, що народилися, навчалися чи працювали у місті. Серед таких – директор Новгород-Сіверського педагогічного училища Д. Д. Горбатенко, військовий керівник цього ж закладу Г. С. Туроверов, вчитель місцевої школи №1 А. І. Тимощук, випускник Новгород-Сіверської трудової школи (нині гімназія №1) – український поет М. Я. Скуба, випускник Новгород-сіверської чоловічої гімназії, науковець Глухівського вчительського інституту Д. А. Іваненко, директор школи №1 В. Тюпич, та ін.

З нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року місто разом з іншими населеними пунктами України почало жити в очікуванні непередбачуваних ситуацій. Адже населення ставало свідком найкритичнішого моменту, коли у серпні місяці через місто проходили знесилені, деморалізовані війська відступаючих сил Червоної армії, а з повітря на неприкрите обороною місто вже літом 1941 року німецькі літаки кидали бомби. За спогадами колишнього вчителя школи №1 Адольфа Бородіна "особливо постраждав центр міста. Зруйновані Воскресенська церква, кінотеатр "Люкс", з десяток будинків на Красній площі, двоповерховий дім аптеки, школа №2, залізнична станція, приміщення сільгосптехніки, двоповерхове приміщення міліції". Залишки радянської 13-ї армії після захоплення німцями міста, організувавшись у 40 армію, ще робили спроби впродовж тижня у передмісті за Десною (навколо села Бирина), за 10 кілометрів від Новгорода-Сіверського, чинити опір. Навіть артилерією місто обстрілювали. Таким Новгород-Сіверський запам'ятав кінець тривожного вересня 1941року.

Трагічна сторінка періоду окупаційного нацистського режиму у місті розкриває нам задуми нацистів щодо облаштування таборів для радянських військовополонених, які стали жертвами керівництва вищого командування Червоної армії у військових операціях літом 1941 року на німецько-радянському фронті. Зі страшного "котла-оточення" під Києвом до Новгорода-Сіверського беззупинно йшли і йшли довжелезні колони червоноармійців. У місті під утримання полонених німці відвели кілька місць, найпомітнішим серед інших судилося стати тому, що розмістився за стінами Спасо-Преображенського монастиря.

Наразі, точно не відомо про чисельність полонених, яких фашисти доставляли сюди впродовж двох років. Хоча на початку діяльності табору, за спомином очевидців, режим утримання відрізнявся відсутністю особливої жорстокості у ставленні до полонених. Місцеві жителі аж до пізньої осені могли навіть вийти з проханням до коменданта – капітана Шульца щодо звільнення полонених на правах родичання. Але, як кажуть сучасники подій, вже з осені 1941 року полонених не відпускали додому, а почали активно використовувати на важких роботах. Холод, відсутність лікування і укриття від негоди ставали причиною масової загибелі червоноармійців. Тим більше, що змінився далеко не на краще режим у таборі з приходом нового коменданта – гауптштурмфюрера СС Гейліса. Наразі ми оперуємо даними офіційної комісії від 1944 року по розслідуванню злочинів на території окупованих територій, за матеріалами якої стає відомим про знищення у таборі не менше дев'ятнадцяти тисяч військовополонених. "У 1941 році 7 листопада – як додав Адольф Бородін, – у місті проводилися зігнання всіх євреїв, які не змогли евакуюватися, на центральну площу німецькою ейнзацкомандою, яка ще у вересні прибула у місто. Було наказано взяти з собою коштовності. Люди подумали, що їх відвезуть кудись. Але всіх під конвоєм погнали за місто…через Десну і Віть до протитанкового рову, виритого у липні. Приблизно шість сотень євреїв розстріляли…У 1942 році в тих же ровах розстрілювали українців і росіян…".

Скульптури у парку ім. Т. Г. Шевченка (поч. 50-х років XX ст.)

Повоєнний Новгород-Сіверський – це прагнення остаточно забутого у тодішньому Союзі міста вирватися з обіймів сірості, економічної бідності, спричиненої відсутністю поруч потужного підприємства. Економічний занепад вплинув і на духовне життя громадян. Адже десятиріччя – від 50-х і до 70-х перетворилися на компанію остаточного наступу на церкву, ширення комуністичної ідеології у свідомості людини, на руйнацію національної ідентичності.

У названий період на зовнішнє обличчя міста увага відповідальних осіб майже не зверталась. Виключенням стали хіба що встановлені 1956 року у парку ім. Т. Г. Шевченка гіпсові скульптури. В кінці 70-х років було збудовано примітивні за архітектурою Будинок культури, Будинок побуту, магазин "Ярославна", адміністративний будинок районних установ, десяток житлових будинків у центральній частині міста.

Ініціатори відродження Новгород-Сіверського народного музею (1966-1969): сидять зліва направо – Л. Я. Шелест, М. П. Гребенок, Л. В. Хоткевич; стоять зліва направо – В. М. Волков, С. П. Санжара, Є.М. Варда, Л. О. Синайський

Але за існуючої влади місто не мало можливостей на повернення до справжнього природного життя за найкращими традиціями минувшини. Бо 1954 року рішенням обласних партійно-державних структур ліквідовується Новгород-Сіверський краєзнавчий музей, експонати якого передали до Чернігівського та Сосницького музеїв. Виходить, що вдруге, після фашистів, від яких достатньо постраждали різні колекції та експозиції, музею було нанесено непоправного удару, від якого аж до сьогодення музейна установа відчуває немало проблем на підгрунті неповернення до власних фондів різних речей, ікон, картин, іншого матеріалу. Тільки за часів керівництва республікою Петра Шелеста Новгород-Сіверський отримав дозвіл на відновлення краєзнавчого музею. Серед неперевершених аматорів музейної справи того часу можна назвати таких науковців, як В. М. Волков, Є. М. Варда, В. Ю. Михайленко, М. П. Гребенок, Л. В. Хоткевич, Л. Я. Шелест, С. П. Санжара, Г. К. Кедун, І. К. Коломієць.

Тоді ж місто почали по-новому відкривати для себе відомі діячі науки, культури, історії, археології, кіно. Хрущовська відлига покликала до життя нові і цікаві проекти реставрації, археологічного дослідження у місті давніх сіверян. Особливо це стосувалося реставраційних робіт на всіх основних пам'ятках архітектури, котрі від війни знаходилися у дуже запущеному стані.

Новгород-Сіверська жіноча гімназія (нині гімназія №1)

У 50-ті роки, закінчивши міську середню школу №1 у велике життя на ниві вітчизняної історії, літератури і публіцистики пішла Р. П. Іванченко. До міста Новгорода-Сіверського, котре залишило у її душі найкращий спомин юності, вона повертається у своїх творах та дослідженнях, прагнучи розкрити глибинні основи тисячолітнього успіху міста на Десні з точки зору його надзвичайно привабливої історії.

Ближче до завершення існування СРСР питання прориву замкнутого кола на підґрунті відродження хоча б тієї частини історії міста, що зветься Княжою добою, стали все сміливіше піднімати представники творчої інтелігенції Новгорода-Сіверського.

Відповідну громадську позицію з тривогою засвідчив знаний на Чернігівщині фахівець архітектури Андрій Карнабед, який тодішні будівництва назвав "порушенням історично обумовлених та композиційних зв'язків міського середовища та пам'ятників, природних ландшафтів…". Він також відмітив, що "при капітальному ремонті старовинних будинків проектувальники… ігнорують архітектурно-художні переваги і особливості забудови властиві безпосередньо Новгороду-Сіверському, що спотворює обличчя міста та несе елементи порожнечі у життєвий простір".

Такий стан справ викликав тривогу, а може й відчай у середовищі високопоставленої інтелігенції, представників академічних кіл. Відомий принциповістю з проблем історії, культури та і в цілому гуманітарної сфери СРСР академік Дмитро Лихачов написав 1978 року листа до Ради Міністрів СРСР "про необхідність приведення до нормального стану архітектурних пам'яток міста Новгорода-Сіверського у зв'язку зі святкуванням 800-ліття "Слова о полку Ігоревім".

Директор музею-заповідника "Слово о полку Ігоревім" М. М. Сугоняко перед входом до підземелля XI ст. Спасо-Преображенського монастиря

Місто не раз ставало місцем зйомок художніх картин провідними режисерами Радянського Союзу та України. У 1969 році над Десною, недалеко від старого Дитинця, розмістилися декорації княжого містечка для зйомок фільму-опери "Князь Ігор", а літом 1973 року у старовинному куточку колишнього козацького передмістя "Покровщина" Юлія Сонцева з кіностудією "Мосфільм" знімала "Такі високі гори" з Сергієм Бондарчуком у головній ролі. Пам'ятають у місті і "Тривожний місяць вересень" (1978), "Самотність" (1963) та інші роботи талановитих режисерів та акторів кінематографа бувшого Радянського Союзу. Місто відвідали, перебуваючи у різні часи на зйомках такі талановиті актори як І. Миколайчик, Б. Брондуков, П. Глебов, А. Кочетков, А. Абрикосов, Б. Хмельницький.

У вересні 1990 року було відкрито Новгород-Сіверський державний історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім".

Він займає один з найзатишніших та найзагадковіших куточків Новгорода-Сіверського. У період реставраційних робіт 90-х років XX ст. тут підняли із руїн покої настоятеля (на жаль втративши Іллінську церкву) розмістили у відреставрованому будинку основну експозицію заповідника. Постала необхідність уживатися на одній території музейній установі та братії Спасо-Преображенського чоловічого монастиря УПЦ МП.

А музей-заповідник став майже ровесником незалежної України, її власним національним "продуктом". Відомо, що музейні традиції у нашому краї доволі стійкі. Маємо на увазі немалий як для малопомітного на карті містечка, прошарок інтелігенції, яка довела свою відданість справі збору старожитностей, з метою відтворення віртуальної картини щонайменш 1000-літньої історії.

Народжений музей-заповідник "Слова о полку Ігоревім", очолив С. С. Воїнов, що мав майже двадцятип'ятирічний досвід бібліофільської діяльності у відповідному напрямку. Тепер вже і важко уявити місто на Десні без історико-культурно-просвітницької установи. А вона – за два десятиліття здолала непростий шлях. І чи не найважливішою подією стало облаштування нових просторих приміщень для експозицій та розміщення експонатів та запасників.

Завершуючи перше двадцятиліття в умовах незалежної держави, музейна справа у Новгороді-Сіверському відчуває під собою потужний підмурок у напрямку дослідження, вивчення, демонстрації багатющого історичного надбання краю разом з широким інформуванням громадськості про епоху Давньої Русі-України, прив'язаної до невмирущого творіння української літератури "Слова о полку Ігоревім".

Директор заповідника М. М. Сугоняко має бажання проведення впродовж цього і наступного років кількох заходів, які впливатимуть на подальшу популяризацію цікавих епізодів нашої історії та створюватимуть непогану рекламу поширення на теренах області, країни та і зарубіжжя позитивного іміджу міста. Керівник установи сподівається, що мрію вдасться здійснити. В такому напрямку він і працює з колективом наукових, технічних, господарських та обслуговуючих працівників. Вони ведуть дослідження окремих тем, охоплюючи історію міста і району з сивої давнини, збирають матеріали, поповнення каталоги видань з місцевої історії, виявляють і досліджують біографії відомих земляків і звичайно ж – постійно збагачують надходженнями фонди музею.

Європа вже добре обізнана з існуванням на карті України невеличкого містечка зі славною історією. Все більше дізнаються про місто на Десні люди з різних куточків країни та держав старого континенту, відвідуючи музей-заповідник. Щорічно до нього прибуває до п'ятидесяти тисяч людей. І не дивно, бо жителі таких країн, як Німеччина, Польща, Литва, Швеція, Молдова, Білорусь, Росія, Туреччина, Франція, Австрія – можуть знайти на сторінках своїх вітчизняних розповідей про минуле немало яскравих повідомлень про події, які відбувалися у різні часи навколо Новгорода-Сіверського.

Талановиті земляки сучасності

Н. П. Асадча – поетеса, автор віршів, поем про місто, його історію, казок та байок для дітейт.)

Новгород-сіверці пишаються, що у місті розквітла поетична творчість славної землячки, гарного літератора і чудового педагога Ніни Асадчої, яка впродовж півстоліття жила у краї княжої слави, створюючи прекрасну поезію, доробки якої найчастіше і присвячувалися древньому граду, світовій літературній пам'ятці XII ст. – "Слову о полку Ігоревім", окремим героям твору, образам, явищам. Вона була російськомовним митцем, але настільки полюбила, дослідила і вивчила українське місто, його історію, людей, що змогла неперевершено, виразно, глибоко, з душевним розумінням розкрити утаємничені духовні підвалини вічної сили, краси і молодості маленького містечка.

Переважно з тематикою історії міста, подіями різних епох на теренах Сіверщини працює Валентина Гладкова – мовник-літератор за освітою, знавець багатого фольклору краю, низки легенд, захованих імен. Вірші присвячує знаковим подіям епохи Київської Русі, Козаччини, окремим постатям минувшини. Душевними і близькими серцю є її багатогодинні екскурсії містом вже впродовж сорока років. Подяки за унікальні розповіді про Новгород-Сіверський передають з далеких країн Європи та Америки. Адже це не просто звичайні ходіння містом з гідом – це справжні відкриті літературно-історичні уроки.

До філософії часто геть не простого життя, до складних життєвих реалій пережитого особисто – такою дорогою зрозумілого поетичного слова веде Лідія

Особливо помітними є гарно й зі смаком облаштовані обійстя на старих вулицях, узвозах…

Николенко. Її знають всі у місті. Адже вона оспівала його у своїх мелодійних поезіях. А музичні твори, створені з сюжетів місцевої історії, бурхливих подій, чарівної природи Поліського краю, залишають незабутні відчуття справжнього розуміння вікової внутрішньої сили як міста, що з середньовіччя жило за європейськими правилами так і мешканців, які дарували нащадкам українську ментальність.

Після великих життєвих роздумів на підґрунті глибинного аналізу прожитого у зрілому віці прийшов у поезію ще один місцевий шанувальник історії краю Михайло Бунак. Його перу належали вірші про рідний край, про непрості процеси навколо, про життєві позиції – свої та інших, про прагнення до власної оцінки того, що відбувається з владою – вчорашньою і сьогоднішньою, про історичні постаті, про добро і зло, про природу, любов, про особисті життєві спостереження. Можна сперечатися, дискутувати, погоджуватися, не сприймати, але поза сумнівом – автор не тікає від проблем, в тому числі і власних, бажаючи бачити місто сучасним, європейським, з майбуттям.

Виноградне гроно. Ковальська робота

Гості, відкриваючи для себе місто вперше, звертають увагу на виразні особливості, як то говірку, розташування будівель, окремі елементи стилю в оздобленні будинків тощо. Прикладів збереглося достатньо, а інколи – продовжуються й понині успішними майстрами-теслями, різьбярами, ковалями, бляхарями, мулярами. Особливо помітними є гарно й зі смаком облаштовані обійстя на старих вулицях, узвозах, що збігають до Десни: по Червоноармійській, Свободи, Радянській, Суворова, Пушкінській, Ярославни тощо.

Гілка дуба. Ковальська робота

У місті впродовж двадцяти років незалежної України відбуваються різнопланові

виставки, котрі збирають немалу кількість відвідувачів і які представлені справжніми майстрами з десятків напрямків народної творчості та декоративно-вжиткового мистецтва. Заходи влаштовуються у Будинку культури та історико-культурному музеї-заповіднику "Слово о полку Ігоревім".

Багато років ідея демонстрації найкращих досягнень митців ужитково-прикладного мистецтва вміло реалізується за програмою діяльності європейського за географією визнання досягнень колективу народних майстрів – "Княжа скарбниця" на чолі з Юрієм Вороб'єм. "Княжа скарбниця" – цікавий творчий колектив національно-свідомих жителів Новгород-Сіверщини, об'єднаних ідеєю відродження у Подесенні забутих чи маловідомих занять пращурів на ниві декоративно-ужиткового мистецтва разом з популяризацією здобутків майстрів та талановитих особистостей за багатьма видами мистецтва.

Народний – аматорський клуб мистецтв, лауреат премії Бояна (Росія), дипломант Міжнародних фольклорних фестивалів національних культур, "Поліське коло" працює за дванадцятьма напрямками жанрів та видів декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва на потужному підґрунті місцевого матеріалу. Він об'єднав кілька десятків людей, які за віком та за соціальним статусом є дуже різними. Натомість, у плані духовному вони схожі, оскільки живуть бажанням відроджувати, розвивати та поширювати теренами Сіверщини могутній пласт української культури, який, поки що остаточно не зник із життєвого простору найпівнічнішого району України.

Ю. Воробей, керівник народного аматорського клубу мистецтв "Княжа скарбниця"

"Княжа скарбниця" працює на громадських засадах при Новгород-Сіверському районному Будинку культури, маючи немалу історію. У 2012 році дружні члени клубу відзначатимуть 20-літній ювілей з часу заснування маловідомого на той час фольклорно-етнографічного гуртка "Святки" у невеличкому селі Красний хутір на Новгород-Сіверщині. Організатором колективу став Віталій Кейдун, директор місцевого закладу культури, фахівець у царині історії та культурології. На початку діяльності невеличкого колективу переважала народознавча місцева тематика, як то збір інформації про старовинні ремесла, дослідження стилів новгород-сіверської вишивки та їх відновлення, вивчення місцевої говірки, звичаїв, обрядів, пісень, легенд тощо.

Але справжнє визнання Віталія Кейдуна, як здібного керівника творчого об'єднання прийшло до нього вслід за переходом на роботу до Новгород-Сіверського районного Будинку культури, де він творчо підійшов до продовження відповідальної справи. Новгород-Сіверський, як районний центр, відкривав можливості розширення кола учасників, напрямків

діяльності та збагачення досвіду. Так дізналась районна громада про неперевершеного майстра вишивки В. О. Кейдуна, а разом – і про його колектив – "Княжу скарбницю". Цікаво, що простір поширення новгород-сіверського типу вишивки чітко обмежується селами Новгород-Сіверського, Семенівського, Шосткинського та Погарського, Трубчевського (Росія) районів, про що свідчить спорідненість окремих елементів. Це така собі територія з чіткою межею, яка співпадає з етно-історико-географічним регіоном Української землі – Сіверщиною.

Кожного року колектив "Княжої скарбниці" бере участь у різнопланових заходах у районі, області, міжнародних фестивалях. Численні виставки з декоративно-ужиткового мистецтва, ремесел Новгород-Сіверщини за участю членів клубу збирають чимало відвідувачів у районному Будинку культури, у залах музею-заповідника "Слово о полку Ігоревім", під час проведення великих масових заходів у місті. Найкращі роботи можна побачити у Чернігові на обласних конкурсах чи великих фестивалях.

Поширення світом – від України і до країн Європи, Америки, Азії є доказом популярності і поваги до майстерно виготовлених творінь новгород-сіверських митців: художників Антоніни Юдицької, Миколи Осадчого, Олександра Михна, рукодільника Олександра Хавлука, майстра народної вишивки Віталія Кейдуна.

А різьбярські роботи Заслужених майстрів народної творчості України Анатолія Колошина, Анатолія Іванькова, Віктора Ворожбита, чия творчість вже кілька десятків років як вийшла за межі району, Чернігівщини та України, розкривають європейському споживачеві красу, силу розум, вміння українця разом з неперевершеністю вічного духу. Найкращі мистецькі салони, музеї, виставкові зали, галереї завжди пропонують до огляду роботи талановитих новгород-сіверців.

Занадто довго на Новгород-Сіверщині спорожнілим залишалося місце Муз, які опікуються народним лялькарством – суто проукраїнським ремеслом і мистецтвом. Історія появи на території нашої держави перших ляльок ховається у глибинах прадавніх часів. Археологи у Новгороді-Сіверському не раз брали до рук, піднімаючи із під землі під час розкопок речі, які наші попередники за доби Трипілля вважали за ляльку. Найчастіше – це глиняні вироби з зовнішністю жіночої фігури. Ніякого дива – просто у пращурів сучасних українців на генному рівні успадковувався культ жінки – матері. Лялька супроводжувала людину по життю. Вона – творіння рук людських, знайшла втілення

Т. М. Мельник, майстриня української ляльки-мотанки

Фрагменти інтер'єру з"Української світлиці" у районному Будинку школярів

у різноманітних творах української літератури. Людські за зовнішністю істоти шанувалися у родинах українців, незалежно від майнового статку. Для виготовлення ляльок використовувався різний матеріал: ганчір'я, глина, деревина, м'які метали, скло. Найдешевшою сировиною чи провідним матеріалом виробництва ляльок було різне ганчір'я, а лялька-мотанка виявилась найбільш зрозумілою для дітей та дорослих.

Вже три десятиліття, як у Новгороді-Сіверському знають про виробництво "матрьошок" – складового елементу народної культури сусідньої країни – Росії. Просто досить довгий час серед майстрів-різьбярів, ще з часів Союзу, нав'язливо культивувався проект виготовлення "дерев'яних болванок" – матрьошок.

Тамара Мельник зайняла свою нішу у напрямку народної творчості прадавньої землі. Вона є майстринею української ляльки. У місцевому Будинку школярів є ще одна справа майстрині – створений інтер'єр селянської хати – первісного оберегу українця. Облаштовано світлицю з пануванням потужного українського духу. Він випромінюється побутовими речами, елементами вбрання жінок і чоловіків, знаряддями праці, майстерно виготовленими рушниками, вишивками, посудом, гончарними виробами, тощо. За задумом майстрині у перспективі тут і дорослі і діти будуть займатися справою у національному вбранні, адже в такий спосіб діти відчуватимуть енергетику минулих часів з надзвичайною силою тисячоліть у часі та просторі.

Коли ми заявляємо про Новгород-Сіверський як місто європейське, то усвідомлюємо рівень розуміння місцевою творчою елітою старовинного українського центру своєї сучасної місії. Адже дійсно, чого століттями не бракувало

містечкові, так це прогресивно мислячих людей за будь-яких найскладніших обставин. Тепер, коли суспільством відкинуті претензії на єдино правильну ідеологію, точку зору, принципи розвитку активності городян, їхні смаки та уподобання, все виразнішими стають напрямки, за якими місцеві активісти працюють задля досягнення Новгородом-Сіверським рівня відповідності європейським стандартам у царинах суспільного життя.

Так, національно-патріотичні політичні та громадські організації просвітницького та державницького плану працюють над дослідженням, вивченням та популяризацією історії міста на чітких проукраїнських принципах.

Є представники інтелігенції, що гуртуються з любителями історичних початків міста від підприємницьких структур, малого бізнесу, які відновлюють старі епізоди історії з постатями дореволюційної пори, не звертаючи увагу на національне забарвлення.

В останні роки помітні кроки людей, що пропонують вдале поєднання бізнесу з відпочинком та туризмом на історичних об'єктах міста та округи. З цією метою облаштовані на рівні стандартів об'єкти відпочинку, харчування, з пропозиціями різних засобів, що можуть залишити відчуття задоволення від відвідин Новгорода-Сіверського гостями міста. Особливістю приватної структури є постійна робота над залученням до бізнесових проектів історико-культурних об'єктів міста та району, а також посильні меценатські справи у підтримці заходів громадськості.

Місто береже на рівні національної свідомості місію культурного центру Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст., а тому і не втрачає успадкованого таланту майстрів аматорської сцени через яскраві виступи, якими радують городян прекрасні співачки, що є мистецькою гордістю краю – Світлана Серафімович, Лариса Веремієнко, Тамара Наумчак. Помітними на культурно-мистецькому полі стали їхні щорічні сольні концерти на сцені районного Будинку культури.

Тож Новгород-Сіверський живе й надалі житиме доти, доки люди залишатимуться присутніми у духовному просторі, окресленому наслідками добрих справ, ідей та думок попередників, а так – головних носіїв потужної аури з минулого.

Замість епілогу

Ось і знов повернулися на берег Десною, щоб з полегшенням перевернути ще одну сторінку з тисячі років писаної історії давнього центру українства на півночі країни.

Найбільш доклала зусиль, допомагаючи нам, археологія, довівши, що край, де знайшли місце для осілості племена сіверян, є дуже давнім. Навколо поширені поселення, городища, сільця та міста різних археологічних культур.

За півтори сотні пам'яток археології піднято фахівцями на поверхню. А околиці Новгорода-Сіверського ваблять ландшафтним різноманіттям та силою духу. І все – завдяки контакту зі спадком, залишеним на цьому світі попередниками.

Від перших десятиліть поширення християнства і аж до тридцятих років

двадцятого століття у місті над Десною українськими майстрами було поставлено до тридцяти різних церков, соборів, монастирів.

Особливо виблискували бані храмів часів Козаччини у різних куточках міста, яке на ту пору займало площу під триста гектарів. Маленькі і великі, дерев'яні та кам'яні – церкви вдало прив'язувалися чутливими на красу майстрами до рельєфу. Недарма навіть зовнішні враження від побачених церков Новгорода-Сіверського неодноразово потрапляли до різних літературних джерел. Нині місто має чотири храми, збережених після сімдесяти років войовничого атеїзму. Звичайно, що втрачено назавжди до вісімдесяти відсотків найкращих зразків монументальної архітектури.

Не знаємо, наскільки правдивими є свідчення стосовно небувалого захоплення російського царя Олександра І красою куполів Новгород-Сіверських святинь 1825 року, що примусили монарха так розхвилюватися, щоб не стримуючи емоції почуттів викрикнути: "Так це ж Київ у мініатюрі!…" А ще повідомлення у творах, які у різні часи були написані в місті, чи несли згадку про нього як у К. Ушинського, Д. Дорошенка, М. Чалого, М. Максимовича, М. Маркевича, Р. Іванченко.

Сила Землі – праматері всього сущого, захистила і Новгород-Сіверський від остаточної погибелі, яку не оминули інші міста на українському просторі. Виходить недарма молилися справжні праведники цього світу, як то Димитрій Ростовський чи Арсеній Мацієвич у келіях Спаського монастиря, звертаючись до Матері Божої за захистом краю. І нехай не уберегли від гріха тих, хто вчинив не по совісті та честі, пішовши на поступки чи навіть запропонував послуги Петру І у його злодійсько-терористичних намірах, як вийшло з протопопом Заруцьким чи сотником Журавкою. Натомість на кожному кроці маємо немало місць, які утримують силу потужного енергетичного впливу.

Сталося так, що за радянської влади Сіверський край поніс значні втрати від більшовицької навали, особливо пам'яток історії, археології, культових споруд разом з загубленими у більшовицькій руйнації старими Троїцьким, Георгіївським, Покровським цвинтарями.

Прикро, що й на рубежі XX – XXI століть ми знов мало знаходимо прикладів захистити духовну спадщину від нищення.

Місцева інтелігенція сміливіше і активніше долучається до тривалого процесу відродження національних святинь на Новгород-Сіверщині в цілому та й у місті зокрема. Вчетверте історико-культурним музеєм-заповідником "Слово о полку Ігоревім" проводяться науково-просвітницькі читання, присвячені О. П. Мезьку – Оглоблину, великому вітчизняному історикові XX століття та славному землякові.

На зорі державної незалежності, у процесі потужного наступу державотворчих сил у столиці України, національно-свідомій громаді міста вдалось встановити на околиці райцентру пам'ятного знака – меморіального Хреста видатному українському лицареві – Іванові Богуну в пам'ять його ймовірної загибелі під Новгородом-Сіверським навесні 1664 року у контексті подій страшної Руїни. За роки незалежності це місце перетворилось на символ вшанування місцевими українськими патріотами звитяжних подвигів вітчизняних героїв доби Українського

відродження від 1648 року і до падіння останніх променів нашої державності.

А велика дорога, довжиною понад кілометр, що веде прямо до пам'ятного Хреста, тепер зветься вулицею Івана Богуна. Вона стала першою у процесі перейменувань вулиць іменами українських діячів з минулого.

Про майбутнє, а так – про духовність, можна говорити багато, але в кінцевому результаті вона є, або її нема. Покладаймося на молоде покоління. Адже їм цінувати і берегти історію. Відчуваючи перспективу древнього міста, ми вже сьогодні можемо передбачити його майбутнє у великому співтоваристві європейських народів. Адже впродовж тисячолітньої історії місто розвивалося за законами і традиціями європейського простору, незалежно від країн, до складу якої в силу різних обставин входив Новгород-Сіверський.

Економічний простір Європи з найдавніших часів був зрозумілим для новгород-сіверських купців і служивих людей. Так само, як і функціонування органів міського самоврядування у вигляді "Магдебурзького права". А діяльність козачих сотень та полків, центром яких бувало місто, створювало йому потужний авторитет і повагу у країнах Європи, так само як і залишили по собі пам'ять княжі полки з Новгорода-Сіверського у Грюнвальдській битві 1410 року!

Оскільки десятиліттями ми більше нищили, руйнували – на часі момент спокути гріхів своїх. Місто має все необхідне для свого щасливого майбутнього на роки. Отже, хто має інтерес до історії, хто є справжнім українцем за покликом серця та душі, хто очікує сміливих і вигідних бізнесових пропозицій, той може вирушити у подорож до чудового українського містечка – Новгорода-Сіверського. Форпост Української державності на Десні завжди щиро вітатиме вас.

Список використаної літератури

1.Асадчая Н. П. Когда бессонной ночи непокой. Сборник стихотворений / Н. П. Асадчая. – Новгород-Северский, 1997. – 84 с.

2. Білінський В. Б. Країна Моксель, або Московія. Роман-дослідження / В. Б. Білінський – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – Книга 1. – 376 с.

3. Брянские меценаты братья Могилевцевы // Образование и общество. – 2004.- №4. – С. 6.

4. Воїнов С. С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / С. С. Воїнов. – Чернігів, 1999. – 163 с.

5. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии : в 7 книгах./ Ф. Гумилевский. – Чернигов : Земская типография, 1873-1874. –

6. Добриця О. П. Князі чернігівські / О. П. Добриця. – Чернігів : Деснянська правда, 1992. – 79 с.

7. Домоцький Б. С. Подвиг учителя. І як ми цінуємо цей подвиг / Б. С. Домоцький // Сіверський край. – 2009. – 27 червня. – С. 4.

8. Домоцький Б. С. Подорож Новгород-Сіверським Подесенням. Краєзнавчі етюди / Б. С. Домоцький. – Шостка, 2009. – Частина І.

9. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – 2-е вид. – К. : Глобус, 1991.– Т.1 : До половини XVII століття. – 238 с.

10. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – 2-е вид. – К. : Глобус, 1991. – Т.2 : Від половини XVII століття. – 349 с.

11. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007. – 380 с.

12. Из истории Новгорода-Северского / Документы и материалы / // Сост. С. М. Мельник, В. П. Коваленко, Л. П. Коноваленко и др.; Новгород-Север. район. ком. КП України; Парт. архів Чернігов. обкома КП України; Государств.архив Чернигов. обл. – Чернигов, 1989. –137, /1/ с.

13. Іванченко Р. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено. Статті. Нариси. Роздуми / Р. Я. Іванченко. – К. : Український письменник, 2005. – 420 с.

14. Історія русів / укр. переклад І. Драча. – К. : Радянський письменник, 1991. – 318 с.

15. Книга Памяти Украины. – К.: Поисково-издательское агенство "Книга Памяти Украины". – 1997. – Т. 6 Черниговская область. – 755 с.

16. Книга Скорботи України. / І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко та ін. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2005. – Т. 3. Чернігівська область. – 480 с.

17. Коваленко В. П. До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі \/III-XIII / В. П. Коваленко // Археологія. – 1988. – Випуск 61.

18. Коваленко В.П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі / В. П. Коваленко // УІЖ. – 1983. – №8. – С.120.

19. Коломієць І. К. Коли оживає історія / І. К. Коломієць. – К., 1985. – 94 с.

20. Костянтин Дмитрович Ушинський 1824-1871. Життя і діяльність в портретах, ілюстраціях і документах. – К, 1974. – 119 с.

21. Красна гірка: (Із кн. О. Воропая "Звичаї нашого народу") // Біла хата. – 2010. – 15 квіт. – С. 6.

22. Куза А. В. У граді Ігоревім / А. В. Куза // Рад. Полісся. – 1981. – 2 квітня. – С. 4

23. Лепявко С. А. Козацькі війни кінця 16 ст. в Україні / С. А. Лепявко. – Чернігів. – 1997. – 284 с.

24. Лесюк М. Архієпископ Лазар Баранович / М. Лесюк // Труди Київської духовної академії –2006. – №2. – с. 184-198.

25. Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М : Искусство, 1965. – 252 с.

26. Маркевич Н. История Малой России / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 1. – 387 с.

27. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 25. – 686 с.

28. Новгороду-Сіверському 1000 років: Прогр. обл. науч.-практ. конф., 27-27 мая 1989 г. / Новгород– Северский район. ком. Компартии Украины и др. – Чернигов-Новгород – Северский, 1989. – 8 с.

29. Новое об Ушинском : Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве // Межвуз. сб. науч. тр. – Ярославль, 1981. – Вып. 193. – С. 21-22.

30. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 534 с.

31. Описи Лівобережної України кінця X\/III – поч. XIX ст. / Нац. акад. наук України; Археограф. комісія; ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Укр. правнича фундація; Упоряд. передмова Т. Б. Ананьевої. – К. : Наук. думка, 1997. – 320 с.

32. Павленко С. О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. О. Павленко. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", "Українська Видавнича Спілка", 2007. – 266 с.

33. Про присвоєння звання "Народний музей" історико-педагогічному музею при Новгород-Сіверській школі-інтернаті імені К.Д.Ушинського: постанова колегії управління культури Чернігівського облвиконкому № 4 від 27.03.92 р.

34. Рибаков Б. О. Историческая канва / Б. О. Рибаков // Наука и жизнь. – 1986. – № 9 – 10.

35. Семенов В. П. Россия: Полное географическое описание нашего отечества / В. П. Семенов. – СПб., 1903. – Т. 7. – 518 с.

36. Слово о плъку Игорев• та його поетичні переклади і переспіви. – К., 1967. – 524 с.

37. Терлецький В. Костянтин Ушинський, його предки і нащадки / В. Терлецький // Освіта. – 1991. – №87. – С.4

38. Терлецький В. По слідах Михайла Чалого / В. Терлецький // Сіверський край. – 2008. – № 41. – С.4

39. Ушинський К.Д. Спогади про навчання в Новгород-Сіверській гімназії / К. Д. Ушинський // Твори: У 6 т. – К.: Рад. школа, 1955. – Т. 6 – С. 555.

40. Федірко А. М. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка "автономістів" по піднесенню національної свідомості українського народу. Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях / А. М. Федірко. – К., Новгород-Сіверський, 1996.

41. Хоткевич Л. В. Наше місто / Л. В. Хоткевич // Радянське полісся.– 1968.– № 98, 99, 101. – С.4.

42. Шевчук В. Нерозгадані таємниці "Історії Русів" / В. Шевчук // Історія Русів. – К., 1991. – С . 5 – 25.

43. Шейко-Медведєва Н. Нічого для вічності? / Н. Шейко-Медведєва // Культура і життя. – 1990. – № 16. – С.4.

44. Русская расовая теория до 1917 года. – Выпуск 2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/151299/Avdeev_-_Russkaya_rasovaya_teoriya_do_1917_goda._Tom_2.html

45. Конотопський інформаційно-історичний портал [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.grad.konotop.net/

46. Перелигіна Л. С. Польський ас з України Іполит Лоссовський: невідоме / Л. С. Перелигіна [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kpi.ua/827-10

47. Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім" [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ns-slovo.org.ua/

Науково-популярне видання

Домоцький Б.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

Голова ред.: С. А. Лепявко
Техн. ред.: Т. К. Карпенко, П. М. Підгайний
Коректор: П. В. Болотний

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій
==========
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcppk@gmail.com
Інтернет: http:// www.center.uct.ua

Підписано до друку 8.07.2011 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,0. Обл.-вид. арк. 4,65
Тираж 500 екз. Зам. № 0103.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. (0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua